

MUHAMMED ENVER EL-KEŞMİRÎ'NİN BAZI HADİS MESELELERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Öğr. Gör. Dr. Harun ÖZÇELİK*

ÖZET

Tarih boyunca hadis ilmi meseleleri hakkında farklı görüş belirten alimler var olagelmıştır. Onlar bu görüşleriyle, sonraki nesillerin hadisleri daha doğru anlama ve değerlendirmelerini sağlamışlardır. İşte bu alimlerden birisi de asrımızda Sahih-i Buhârî üzerine "Feyzül-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî" adlı şerhi yazan Muhammed Enver el-Keşmîrî (ö. 1933) 'dir. O, İslâmî ilimlerin bir çok meselesinde olduğu gibi hadis ilmi meselelerinde de kendine özgü açıklamalarda bulunmuştur. İşte biz bu makalede, onun günümüz hadis tartışmalarına da yön verebilecek özellikteki görüşlerini belirtmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Keşmîrî, Mütevatir, Cerh-Ta'dîl, İhtilâf, Ma'nen Rivayet.

ABSTRACT

Muhammed Enver Al-Kashmiri's Opinions Regarding Some Issues of Hadiths

During the history there have been many scholars having stated different ideas in issues of hadith science. They have provided, with their views, the perfect conception and appreciation of hadiths to the subsequent generations. One of these scholars is Muhammed Enver al-Kashmiri (d. 1933) writing a explanation in twentieth century in the name of "Faid al-Bari ala Sahih al-Bukhari " upon Sahih al-Bukhari. He

---

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Aabilim Dalı. e-mail: hozcelik@atauni.edu.tr

had the explanations, which are peculiar to him, in many matters of Islamic sciences and in issues of hadith science also. We tried in this article to point out his ideas which can guide the disputations of hadith nowadays.

Key Words: *Kashmiri, Successive, Declaring Unreliable - Declaring Trustworthy, Difference, Report by Meaning.*

Keşmîrî, hadis ilminin özellikle tartışmalı olan bazı meselelerinde farklı görüşler belirtmiş ve kendine özgü açıklamalarda bulunmuştur. Biz, onun bazı önemli meseleler hakkındaki görüşlerini belirtmeye çalışacağız.

1. Haber-i Vâhid

Tarihî seyr içerisinde haber-i vâhid'in mahiyeti hakkında farklı yaklaşımlar sözü konusu olmuştur. İlk asırlarda bu kavram, yalnız bir kişinin rivayet ettiği haberler hakkında kullanılmıştır. Şöyle ki eş-Şâfiî onu; "Hz. Peygamber'e veya ondan sonraki bir şahsa ulaşıncaya kadar bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberdir"¹ şeklinde tanımlamıştır.

Daha sonraki devirlerde ve özellikle usûl kitaplarının tedvin edildiği asırlarda haber-i âhâd anlayışında önemli sayılacak bir değişiklik olmuş ve bu tabir, yalnız bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberler hakkında değil, iki kişinin iki kişiden, üç kişinin ve hatta mütevatir derecesine varmamak şartıyla üçten fazla kişilerin, üç veya daha fazla kişilerden rivayet ettikleri haberler hakkında da kullanılmıştır². Nitekim Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) haber-i âhâdî: "Tevâtür sıfatına ulaşamayan haberdir"³ diye tarif etmiştir. O, bu tanımla garîb, azîz ve meşhûr hadislerin haber-i vâhid olduğuna işaret etmiştir. Hanefî usûlcüsü Pezdevî (ö. 482/1089) ise onu; "Bir, iki veya daha çok râvînin rivayet ettiği ancak meşhûr ve mütevatir mertebesine ulaşamayan haberlerdir"⁴ diye tanımlamıştır. Bağdâdî ve Pezdevî haber-i vâhidin kapsamını geniş tutmak suretiyle eş-Şâfiî'ye karşı ittifak etmişlerdir. Ancak yaptıkları tanımlardan Bağdâdî'nin meşhûr hadisi de haber-i vâhid olarak kabul ettiği Pezdevî'nin ise onu, haber-i vâhiden farklı bir hadis çeşidi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Sonraki

¹ eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz., s. 369.

² Koçyiğit, Talât, *Hadis İstihlaları*, AÜİF Yay., Ankara, 1985, s. 22.

³ el-Bağdâdî, el-Hatîb Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Kitâbu'l-Kifâye fi İlimi'r-Rivâye*, Matbaatü's-Seâde tsz., s. 50.

⁴ el-Buhârî, Abdülazîz, *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Beyrut 1994, II, 678.

dönem hadis usûlcüleri ile Hanefî fıkıh usûlcüleri onların yolunu takip ederek meşhûr hadisi farklı tanımlamışlardır. Nitekim İbn Hacer meşhûr hadisi; “İkiden fazla tariki olan ancak tevatür derecesine ulaşamayan hadistir”⁵ şeklinde, Serahsî ise onu; “Yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olabilen sayıdaki kişilerin Rasûlullah'tan naklettikleri fakat alimlerin kendisini kabul ederek amel ettiği hadistir”⁶ şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımlardan anlaşılıyor ki bir hadisin meşhûr olmasındaki kriter, hadisçilere göre o hadisin sahâbe tabakasından itibaren her tabakadaki ravi sayısı olduğu halde, Hanefîlere göre Rasûlullah'tan âhâd olarak rivayet edilmiş olsa bile, tabiîn ve daha sonraki tabakalarda onun kabul edilip kendisiyle amel edilmiş olmasıdır. İşte bundan dolayıdır ki Hanefî usûlcülerin meşhûr dediği her haber, hadisçilere göre her tabakada istenen ravi sayısına ulaşmadığı için meşhûr değildir. Hadisçilerin her meşhûr dedikleri de Hanefî usûlcülerine göre meşhûr değildir⁷.

Keşmîrî, “Hadisçilere göre haber-i vâhid, senedi meşhûrun altında olan hadistir, usûlcülere göre ise selef zamanında kabul ile karşılanmayan hadistir”⁸ diyerek hadisçilerin bu konudaki görüşlerini usûl kitaplarında ifade edilenden farklı şekilde tesbit etmiştir. Ona göre hadisçiler, sadece azîz ve garîb⁹ hadislere haber-i vâhid demişlerdir. O böylece Bağdâdî'nin görüşüne de muhalefet etmiştir. Keşmîrî, haber-i vâhid hususunda Hanefîlere yöneltilen tenkitlere cevap vererek bu konuda onlar gibi düşündüğünü ortaya koymuştur. Nitekim O, İbnu'l-Kayyim'in kadının halası üzerine nikâh edilemeyeceğini bildiren haber-i vâhidle¹⁰ Hanefîlerin amel etmelerini, onun Kur'ân'a ziyade hüküm getirdiğini belirterek tenkit etmesini yanlış bulur. Şöyle ki o, usûlcülerin haberleri telakki bi'l-kabul olup-olmaması açısından taksim ettiklerini ve onlara göre telakki bi'l-kabul ile haberin meşhûr olacağını, sened yönünden mütevatir olmasa bile onunla amel mütevatir olunca Kur'ân'a ziyade'nin caiz olduğunu belirtir¹¹.

⁵ es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk., Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut 1993, II, 157; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Usûlü'l-Hadîs Ulûmuhu ve Mustalahuh*, Beyrut 1989, s. 302.

⁶ es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, thk., Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, İstanbul 1984, I, 292.

⁷ Coşkun, Selçuk, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Ankara 2003, s. 76-77.

⁸ el-Keşmîrî, Muhammed Enver, *Feyzü'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1938, IV, 281.

⁹ Eş-Şâfiî'nin haber-i vahid tanımından onun sadece garîb hadislere haber-i vâhid dediği anlaşılmaktadır.

¹⁰ el-Buhârî, *Nikâh*, 27; Müslim, *Nikâh*, 37; et-Tirmizî, *Nikâh*, 30; Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 12; en-Nesâî, *Nikâh*, 47; İbn Mâce, *Nikâh*, 31.

¹¹ Bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 281.

Haber-i vâhidlerin, ilim ifade edip-etmediği, bir başka ifade ile zan mı, yoksa ilim mi ifade ettiği meselesi alimler arasında tartışmalıdır. Bu hususta zan ve ilim ifade eder şeklinde iki farklı görüş bulunmaktadır¹².

Haber-i vâhidin ilim ifade ettiği görüşünde olanlar, kapsam ve ilmin çeşidi açısından farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Kapsam açısından durum şöyledir: Bazı alimler, sadece karineli¹³ haber-i vâhidlerin ilim ifade edip, diğerlerinin zannı gerektirdiği, bazıları ise bütün haber-i vâhidlerin ilim ifade ettiği görüşündedir. Haber-i vâhid'in ilim ifade ettiği görüşünde olan alimlerden bazıları, onun "zannî/nazarî ilim", bazıları ise "yakînî/kat'î/mutlak ilim" ifade ettiği görüşündedirler¹⁴. Serahsî ve Pezdevî gibi usûlcüler ise, haber-i vâhidin yakînî ilim ifade etmediğini belirtmişlerdir¹⁵. Onlar bu ifadeleriyle onun, yakînî ilmin bir alt derecesi olan "zannî ilim" veya bununla aynı anlama gelen yakîn değil, "zan anlamında ilim" ifade ettiğini kastedmişlerdir.

İbn Hacer, karineli haber-i vâhidlerin zannî ilim ifade ettiği görüşündedir¹⁶. Keşmîrî'ye göre, Sahîhayn'da bulunan haber-i vâhidler, karine ile takviye edilmiş sayılır. Dolayısıyla onlar, isnadları ve ravilerinin durumu bakımından ilim ifade ederler. Fakat bu ilim, ilm-i yakînî değil, ilm-i nazarî¹⁷dir¹⁸. Alimlerin bu iki kitabın

¹² el-Kettânî, Muhammed b. Ebî'l-Feyz Cafer el-Hasenî, *Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir*, Beyrut 1987, s. 26.

¹³ Karineli haberler şunlardır: 1- Buhârî ve Müslim'in kitaplarında tahrîc ettiği mütevatir mertebesine ulaşmamış haberler, 2- Ravileri zayıf ve illetli olmadığı halde çeşitli tariklerden rivayet edilmiş meşhûr hadis, 3- Büyük muhaddislerden müselsel olarak rivayet edilen hadisler. Bu çeşit hadislerin ravileri, diğer ravilerde bulunmayan sıfatlara sahip büyük muhaddislerdir. İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetu'n-Nazar fi Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*, thk., Nurettin İtr, Dımaşk 2000, s. 52-55.

¹⁴ el-Pezdevî, *a.g.e.*, II, 628; es-Serahsî, *a.g.e.*, I, 321; Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-Ihkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, thk., Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1984, II, 48-49; Accâc, *a.g.e.*, s. 302-303.

¹⁵ el-Pezdevî, *a.g.e.*, II, 628; es-Serahsî, *a.g.e.*, I, 321.

¹⁶ Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, s. 109-115.

¹⁷ İlm-i Yakînî; duyulduğunda bir tarafa atılması mümkün olmayacak şekilde insanda zarûrî olarak hasıl olan kesin bilgi manasına gelir. Hadis istilâhında ise rivayet edilen bir hadisin, kabulü yönünden insanı zorunlu bırakan ve reddine imkân vermeyen bilgi manasına gelir. Yani hadiste haber verilen bilginin doğruluğunun kesin olup, reddinin mümkün olmamasıdır. Hadis ilminde bu bilgi mütevatir haberler için söz konusudur. İlm-i Nazarî ise; inceleme ve araştırma yolu ile insanda hasıl olan bilgidir. Hadis istilâhında ise, haberlerin , haber verdikleri konularda, ikna yönünden insan üzerinde bıraktığı tesir olup, ancak zihnî bir tetkik neticesi kesinleşir ve bilgi halini alır. Yani bir hadisin, onu ilk işiten kimse için, getirdiği hüküm veya tavsiyede bulunduğu dinî veya ahlakî her hangi bir davranış yönünden ilim veya bilgi ifade eder. Ancak bu ilim zannîdir; kesin değildir. Kesinleşmesi için insanın o hadisi sened ve metin yönünden inceleme ve araştırması gerekir. İlm-i nazarî, hadis imamları

haberlerini kabul etmesi, onların ilm-i yakînî ifade etmelerine uygun bir delil değildir. Çünkü bu hadisler aslında âhâd hadislerdir¹⁹.

Hanefîlerin haber-i vâhid tanımını benimseyen Keşmîrî, haber-i vâhidle farziyyetin sübût bulamayacağını iddia edenlerin yanıldığını söyler. Ona göre farziyyet, haber-i vâhidle de sabit olur ancak kat'î olmaz. Her farzın kat'î olması da gerekmez, şu kadar var ki Kur'ân'la sabit olan, kat'î farz olur²⁰.

Keşmîrî'ye göre, Kur'ân'ın bildirdikleri rükun²¹ veya şarttır, haber-i vâhidin bildirdikleri ise vacib veya müstehaptır. Dolayısıyla haber-i vâhidle Kur'ân'a ziyade, rükun veya şart mertebesinde değil, zan yani vücûb veya istihbâb mertebesinde caizdir²². O, "Haber-i vâhidle Kur'ân'a ziyade yapılamaz"²³, "Sahîhayn hadisleriyle ziyade caiz değildir, çünkü onlardaki hadisler mütevatir ve meşhûr seviyesine ulaşamamış âhâd haberlerdir"²⁴ sözleriyle haber-i vâhidin Kur'ân'a, rükun veya şart mertebesinde ziyade getiremeyeceğini belirtmiştir. Keşmîrî'nin bu ifadelerinden onun bu konuda Hanefîlerin görüşünü benimsediğini anlıyoruz ki onlar; "Haber-i vâhidle Kur'ân'a ziyade caizdir" derlerken rükun veya şart mertebesindeki ziyadenin değil, vücûb veya müstehab mertebesindeki ziyadenin caiz olduğunu kasdetmişlerdir.

Keşmîrî'ye göre, mütevatirin yanı sıra meşhûr hadis de isnadının ve ravilerinin durumunu araştırmaya gerek olmadan kesinlik/kat'iyet bildirir, dolayısıyla rükun veya şart olarak Kur'ân'a ziyade hüküm getirmesi de caizdir²⁵.

Keşmîrî'ye göre, haber-i vâhidler, nakledilmeleri açısından zannî olsalar bile hüccettirler. Şöyle ki, Kubâ'lılar aslında kat'î olduğu halde, zannî bir yolla kendilerine

---

arasında genellikle haber-i âhâd için söz konusudur. Bkz., Koçyiğit, Talât, *Hadis İstilahları*, Ankara 1985, s. 147-149; Aydın, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 75.

¹⁸ İbn Hacer de aynı şeyleri ifade etmiştir. Bkz., Aliyyü'l-Karî, *Aliyyü'l-Karî alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, Daru's-Saltanatî's-seniyyeti'l-Osmâniyye, İstanbul 1327, s. 40-41; Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddîsîn*, Beyrut 1984, s. 214.

¹⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, (Mukaddime) I, 45-47; IV, 506

²⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 350.

²¹ Rükun, lügatte en kuvvetli yan anlamına gelir. İstilahta ise bir şeyin var oluşunun kendine bağlı olduğu şey anlamına gelir. Yani bir şeyin mahiyetini teşkil eden ve o olmaz ise olmaz kabilinden bulunan unsurdur. Mesela, bir akdin rükünü icab ve kabuldür. Bunlar bulunmayınca akid de bulunmaz. El-Fîrüzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut 1998, s. 1201; el-Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, ts., s. 76; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1988, s. 388.

²² el-Keşmîrî, *a.g.e.*, (Mukaddime) I, 48; I, 235, 343.

²³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 281.

²⁴ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, (Mukaddime) I, 50.

²⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, (Mukaddime) I, 50.

ulaşan “Kıblenin değiştirilmesi” haber-i vâhidiyle amel etmişlerdir. Onlar bu durumu tahkik imkânına sahip oldukları için o haberle amel etmelerine, onun zannî bir yolla gelmesi tesir etmemiştir. Dolayısıyla zannî bir yolla gelen haber-i vâhid, gerçekte kat’î olup ta onu tahkik mümkün olduğu zaman onunla amel etmede bir beis yoktur. Bu sebeple dini tebliğ edeceklerin tevatür sayısında olmaları şart koşulmamıştır ve hiçbir kimse: “Dininiz aslında kat’î olsa bile bize ancak âhâd haberlerle ulaştı, dolayısıyla inanmaya zorlayıcı bir delil olamaz” diyemez²⁶.

2. Mütevatir Haber

Mütevatir haber; başından sonuna kadar, yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olmayan bir topluluk olmaları sebebiyle doğru söyledikleri zarûrî olarak kabul edilen²⁷ kimselerin, kendileri gibi kimselerden alıp naklettikleri haberdır²⁸. Usûlcüler mütevatiri iki kısma ayırmışlardır:

a- Lafzî mütevatir: “Men kezebe aleyye müteammiden”, “Naddarallahu imraen semia makâletî”, “Men benâ lillâhi mesciden”, “Küllü müsikirin haramun” ve “Bedee’l-İslâmu ğarîben” gibi lafızları mütevatir olan hadislerdir.

b- Manevî mütevatir: Yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olmayan bir topluluğun naklettikleri farklı olayların müşterek miktarıdır. Duada elleri kaldırma hadisleri gibi. Hz. Peygamber’in farklı meselelerde olmak üzere duada ellerini kaldırdığına dair yüz kadar hadis rivayet olunmuştur. Bu hadislerin her birindeki hüküm mütevatir değildir, fakat bunlardaki müşterek miktar olan “Duada elleri kaldırma” hususu mütevatirdir²⁹.

Keşmîrî, mütevatir meselesini farklı bir şekilde ele almaktadır. O’na göre dinî meselelerde tevâtür dört kısımır:

a- *İsnâd tevâtürü*: Bir hadisi, her asırda yalan üzere anlaşmaları mümkün olmayan bir topluluğun rivayet etmesidir. Bu muhaddislerin tevatürüdür. “Men kezebe aleyye müteammiden felyetebevve’ mak’adehu minen nâr” hadisi gibi. Bu hadis, sahih ve hasen olmak üzere otuz sahâbîden rivayet edilmiştir³⁰. Nübüvvetin sona

²⁶ el-Keşmîrî, a.g.e., I, 353; II, 33.

²⁷ el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâidü’t-Tahdîs min Funûni Mustalahi’l-Hadîs*, thk., Muhammed Behcet el-Baytâr, Beyrut 1987, s. 151.

²⁸ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 50; es-Suyûtî, a.g.e., II, 159.

²⁹ es-Suyûtî, a.g.e., II, 162; el-Kâsımî, a.g.e., s. 151-152.

³⁰ Bu hadisin sahâbî ravilerinin sayısı hakkında alimler 30, 62, 70, 100, 200 gibi farklı rakamlar zikretmişlerdir. Bu farklılıklar bazılarının hadisin sadece sahih ve hasen, bazılarının sahih, hasen ve

ermesi hadisinin de isnadı mütevatirdir ki, otuzu kütüb-ü sitte'de olmak üzere yüz elli tariki vardır.

b- Tabaka tevâtürü: Kur'ân'ın tevâtürü gibi. Nitekim o, yeryüzünün her tarafında öğrenilmesi, okunması ve ezberlenmesi bakımından tevatür etmiştir ve Hz. Peygamber'e varıncaya kadar her tabakada insanların tamamı onu bir önceki tabakadan almışlardır.

c- Amel ve tevâris tevâtürü: Asr-ı Saadetten kıyamete kadar her asırda müslümanların bir şeyle amel etmeyi miras olarak almış olmalarıdır. Bir başka ifadeyle Hz. Peygamber'den günümüze kadar her asırda yalan ve hata üzere birleşmeleri muhal olan kalabalık bir topluluğun bir amel ile amel etmesidir. Rükû yaparken elleri kaldırmak ve kaldırmamak, abdest alırken misvak kullanmak gibi.

Tabaka tevatürü ve tevarüs tevatürü, mütevatir isnada ihtiyaç duymazlar ve bunlar haber-i vâhidle ihtilaf ettiğinde ona tercih edilirler.

d- Kadr-ü müşterek/Ortak miktarın tevâtürü: Aralarında çeşit ve cins farklılığı olan yani farklı vakıalardan bahseden âhâd haberlerin ortak bir miktar/payda üzerinde ittifak etmeleridir. Mucizenin tevatürü gibi ki, bunun müfredâtı âhâd olsa bile ortak payda³¹ kesinlikle mütevatirdir. Bu dört kısım bazen bir şeyde bulunabilir³².

Keşmîrî'ye göre, mütevatir hadis, zarûf ilim ifade eder, ancak onun zarûf ilim ifade etmesi içerdiği hüküm ve amel yönünden değil, dinden olması ve Hz. Peygamber'den gelişinin sübûtu yönündendir. Çünkü bir hadis, bazen mütevatir olup Hz. Peygamber'den sübûtu bilindiği halde, kapsadığı hüküm aklen nazarî olabilir. Meselâ kabir azabı hadisi müstefiz olduğu halde azabın keyfiyetini anlamak müşkildir. Aynı şekilde dinden olduğu ve Hz. Peygamber'den gelişinin sübûtu zarûf olan bir şeyi yapmak, zannedilenin aksine mutlaka gerekli değildir. Şöyle ki, bazen bir şeyin müstehab ve mübah oluşu zarûf olduğu ve inkâr edeni tekfir edildiği halde onu yapmak gerekli değildir. Meselâ misvak kullanmak böyledir³³.

---

zayıf, bazılarının ise sahih, hasen, zayıf yanında sakıt tariklerini göz önünde bulundurmalarından kaynaklanmıştır.

³¹ Yani haber-i vahidlerin her biri Hz. Peygamber'in farklı mucizelerinden bahsetseler bile bu haberlerin müşterek olduğu Hz. Peygamber'in mucize gösterdiği mütevatirdir.

³² el-Keşmîrî, a.g.e., I, 71; el-Osmânî, Şebbir Ahmed, *Fethü'l-Mülhim bi Şerhi Sahîhi Müslim*, Karaçi 1975, (Mukaddime) I, 5-6; el-Benûrî, Muhammed Yûsuf b. es-Seyyid Muhammed Zekeriyâ, *Nefhatü'l-Anber fî Hayâti İmâmî'l-Asr Muhammed Enver*, Karaçi 1969, s. 142-144.

³³ el-Keşmîrî, a.g.e., I, 69.

Mütevatirin zarûfî ilim ifade ettiğinde ittifak olmasına rağmen, tevatürde şart koşulan ravi sayısı hakkında farklı rakamlar ifade edilmiştir. Bu sebeple İbn Hibbân ile Nevevî mütevatir hadisin neredeyse bulunmadığı, İbnu's-Salâh çok az olduğu ve İbn Hacer ile Suyûtî ise çok olduğu görüşüne sahip olmuşlardır³⁴. Keşmîrî, tevatürü dört kısma ayırmak ile, geleneksel ikili taksimden dolayı ortaya çıkan ihtilafları bir anlamda sonlandırmış ve bu taksimine paralel olarak mütevatirin çok olduğunu belirtmiştir. Nitekim o şöyle der: “Bazıları tevatürün az olduğunu iddia ederler. Halbuki gerçekte dinimizdeki tevatürler sayılamayacak kadar çoktur ve insan onu derlemekten aciz kalır. İnsan dindeki mütevatirleri bir araya getirmeye çalışınca bir çok şeyin mütevatir olduğunu görür. Buna göre biz deriz ki, namaz farzdır, farz olduğuna inanmak farzdır, namaz bilgisini öğrenmek farzdır, inkârı ve onu bilmemek küfürdür. Misvak kullanmak sünnettir, sünnet olduğuna inanmak farzdır, bilgisini öğrenmek sünnettir, onu inkâr küfürdür, onu bilmemek mahrumiyettir ve onu terk etmek kınama ve cezadır.”³⁵ Keşmîrî, tevatür hakkında teorik bilgi vermekle kalmamış aynı zamanda pratik çalışma da yapmıştır. Şöyle ki O, İsa (a.s.)’ın nüzûlü hakkında sahih ve hasen olmak üzere yetmiş merfû hadis ve otuz eseri cemetmiş ve eserine “et-Tasrîh bimâ Tevâtere fi Nüzûli’l-Mesîh” adını vermiştir. Bu hadisin lafzı olmasa bile manası kesin olarak mütevatirdir³⁶.

3. Sahih Hadisler

Keşmîrî sahih hadisleri dört kategoriye ayırır. Bunlar üstünlük sırasına göre şöyledir:

1- Tevârüs ve teâmülle desteklenmekle beraber ravileri sika ve adil olan hadisler. Bunlar sahihlerin en üstünüdür.

2- Hadis imamlarından birinin açıkça tashih ettiği hadisler,

3- Sahîhu İbn Huzeyme, Sahîhu İbni's-Seken, Sahîhu İbn Hibbân ve Nesâî gibi hadisleri tek tek olmasa bile genel olarak sahih olduğu belirtilen kitaplarda tahrir edilen hadisler,

4- Ravileri cerh edilmemiş olan hadisler³⁷.

³⁴ Bkz., es-Suyûtî, a.g.e., s. 160-162; el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Beyrût tsz., s. 39-49; el-Kettânî, a.g.e., s. 19-21.

³⁵ el-Keşmîrî, a.g.e., I, 71; el-Benûrî, a.g.e., s. 144.

³⁶ el-Benûrî, a.g.e., s. 142.

³⁷ el-Keşmîrî, a.g.e., (Mukaddime) I, 58.

4. Manen Rivayet

Sahâbeden ve daha sonraki dönemlerde yaşayan muhaddislerden bazıları, manen rivayeti caiz görmemesine rağmen, çoğunluk onu bazı şartlar çerçevesinde caiz görmüştür. Lafzen rivayeti vacib görenler ile manen rivayeti caiz görenler kendi görüşlerine delil getirmişler ve karşı tarafın delillerine cevap vermişlerdir³⁸. Keşmîri manen rivayetin caiz olduğu görüşündedir. O, manen rivayeti caiz görmeyenlerin kendilerine delil olarak Hz. Peygamber'in Berâ b. Âzib'in "ve rasûlikellezî erselte" ifadesini "ve nebiyyikellezî erselte" şeklinde düzelttiğini bildiren hadisi³⁹ zikretmelerini doğru bulmaz. Şöyle ki, Hz. Peygamber Berâ'yı "ve rasûlikellezî erselte" şeklinde ifadeden, "rasûl" kelimesinin tekrarlanmış olacağı ve dolayısıyla te'sîs⁴⁰ evlâ olduğu halde bu şekilde ifade te'kidini gerektireceği için nehy etmiştir⁴¹.

Keşmîri, manen rivayet konusunda farklı yaklaşım sergilemiştir. Şöyle ki, ona göre, hadislerin mana ile rivayeti/er-rivâyetü bi'l-ma'nâ ve manalarını rivayet/rivâyetü'l-ma'nâ olmak üzere iki türlü rivayeti vardır. O mana ile rivayeti; "Ravinin, rivayeti aslî lafızları ile rivayet etmeyi kastedip de onları hatırlayamaması üzerine mana ile yani lafızları gözeterek rivayet etmesidir"⁴² şeklinde ve manayı rivayeti ise; "Ravinin, daha başlangıçta hadisin lafızlarını ifade etmeyi değil, aksine vaaz vb. genel toplantılardaki gibi topyekün murad edileni arz etmeyi kasdetmesidir. Dolayısıyla ravi, hadisin lafızlarını rivayete kalkışmaksızın, hadiste murad edileni haber vermek için sadece manayı rivayet eder"⁴³ şeklinde tanımlar. Keşmîri, Buhârî'nin Abdullah b. Muğaffel el-Müzenî tarihiyle mükerrer olarak tahrir ettiği üç hadisten, "Sallû kable salâti'l-mağrib, kâle fi's-salîseti; limen şâe kerahiyete en

³⁸ Bkz., el-Bağdâdî, a.g.e., s. 265-307; İbnu's-Salâh, Osman b. Abdîrahman, *Ulûmu'l-Hadîs*, thk., Nurettin İtr, Beyrut 1986, s. 213-214; es-Sehâvî, Muhammed b. Abdîrahman b. Muhammed, *Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs*, thk., Salâh Muhammed Muhammed Uveyda, Beyrut 1996, II, 207-218; el-Kâsimî, a.g.e., s. 229-232; Yıldırım, Enbiya, *Hadîs Problemleri*, İstanbul 2001, s. 77-103.

³⁹ el-Buhârî, *Vudû*, 75; Müslim, *Zikr*, 56.

⁴⁰ Te'sîs; bir kelimenin öncesinde olmayan yeni, başka bir mana ifade etmesidir. Arap dilinde kelami, te'sîs mümkün olduğu sürece te'kide değil te'sîse hamletmek vacibdir. Bkz., et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî*, İstanbul 1977, s. 97. Buna göre "Ve rasûlikellezî erselte" ifadesindeki erselte kelimesi rasûl kelimesinin ifade ettiği anlamdan başka bir anlama gelemeyeceği için kaçınılmaz olarak rasûl kelimesini te'kid eden bir kelime olacaktır ve te'kide de gerek olmadığından dolayı Hz. Peygamber Berâ'nın bu şekildeki ifadesini düzeltmiştir.

⁴¹ el-Keşmîri, a.g.e., I, 346.

⁴² el-Keşmîri, a.g.e., II, 181.

⁴³ el-Keşmîri, a.g.e., II, 181.

yettehize'n-nâsu sünneten"⁴⁴ hadisinin mana ile rivayet değil, manayı rivayet yoluyla nakledildiği görüşündedir. Şöyle ki ona göre, Hz. Peygamberden, olduğu şekliyle rivayet edilen merfû hadis "Beyne külli ezâneyni salâtün selâsen limen şâe"⁴⁵ şeklindeki âmm hadistir. Raviye göre, akşam namazı öncesinde de namaz kılınacağı için âmm hadisin umumiliğini akşam namazına uygulamak istemiştir. Dolayısıyla beş vakit namazdan dört tanesini terk edip sadece akşam namazını alarak "Sallû kable salâti'l-mağrib" şeklinde bir ibare oluşturmuştur. Ravi böylece akşam namazı öncesinde namaz kılmayı âmm hadisin kapsamına dahil etmiştir⁴⁶.

Keşmîrî'ye göre, Arap dilinde gerçekte terâdüf ve bir terkinin anlamını ifade eden başka bir terkin bulunmadığı için manen rivayet mümkün değildir, ancak sadece müşterek manayı ifade mümkün olabilir. Şöyle ki, bir terkinin özelliklerini başka bir terkin ifade edemez. Bundan dolayı Enes ve İbn Ömer'in hadisleri lafzen rivayet ettikleri, İbn Mes'ûd'un ise hadisin lafzını unuttuğu zaman ona tenbihte bulunarak mana ile rivayette bulunduğu söylenmiştir⁴⁷.

Keşmîrî, hadisler rivayet edilerek hadis kitaplarında tahrir edildikleri için artık onların manayla rivayetinin caiz olup-olmadığını tartışmanın pratikte bir faydası olmadığını düşündüğünden olsa gerek bu konuya değil, manen rivayet sonucu olarak farklı lafızlarla tahrir edilmiş olan hadisleri nasıl değerlendirmek gerektiği üzerinde durmuştur. Ona göre hadisler yaygın bir şekilde mana ile rivayet edildiklerinden dolayı, her farklı lafzın Hz. Peygamber'e ait olduğuna güvenilemez⁴⁸. Yine ona göre, hadislerde ikincil manaların ve meziyetlerin araştırılması ve meselelerin bu manalara dayandırılması uygun olmaz. Şöyle ki hadislerin mana ile rivayeti yaygındır, lafzın Hz. Peygamber'e mi, yoksa raviye mi ait olduğu tayin edilemez.

Bir hadisin lafızlarındaki farklılıklar ravilerin manen rivayet gibi tasarrufundan kaynaklanmış olmasına rağmen birini tercih etmenin zor olduğu durumlarda hüküm,

⁴⁴ el-Buhârî, *Teheccüd*, 35.

⁴⁵ el-Buhârî, *Ezân*, 14, 16.

⁴⁶ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 181, 432. Keşmîrî bu görüşüne üç delil getirir: Bunlar şöyledir: 1- Hadisin lafızlarının geneli, *بين كل أدنين صلاة ثلاثا لمن شاء*, şeklinde- âmm lafzıdır. 2- Her iki hadisin isnadı iki yerde -Abdullah b. Muğeffel el-Müzenî ve İbn Büreyde'de- müşterektir. 3- Ahmed b. Hanbel'in talebesi olan Ebû Bekr el-Esrem "Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh" adlı eserinde bu -akşam namazının farzından önce namaz kılınacağını haber veren- hadise malûl demiştir.

⁴⁷ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 347.

⁴⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 42; II, 368.

bu farklı lafızların kadr-ü müşterek/ortak paydasından çıkarılmalıdır⁴⁹. Bu lafızlardan sadece birini alıp ona göre hüküm vermek doğru değildir⁵⁰.

5. Cerh-Ta'dil

Keşmîrî, cerh-ta'dil ilminin değerinin büyük olduğunu kabul etmekle beraber hadis ilmi ile uğraşan kişinin, cerh-ta'dil alimlerinin her sözünü kesin bilgiymiş gibi almaması gerektiği görüşündedir. Ona göre ravilerin özellikle de ihtilafı konularında hadis rivayet etmiş ravilerin cerhi konusunda iki şekilde hareket etmek gerekir:

1- Ravi hakkında bize bir bilgi ulaşmış ise onu inceleriz. Bu inceleme sonucu ravinin hıfzı ve dini yaşantısı yönünden iyi bir kişi olduğu ortaya çıktığında, onun hakkındaki cerhten etkilenmemek gerekir. Nitekim Ebû Hanife ve İmam Muhammed hakkındaki cerhlerde böyle hareket etmek gerekir. Şöyle ki muhaddisler, bir ravi - mezhepler arasında- ihtilafı olmayan konularda hadis rivayet etmiş ise, onu zahire göre değerlendirmişler yani onu âbid, dine muhalefet etmeyen ve ilimle meşgul olan birisi gördüklerinde herhangi biri onu küfürle itham etmiş olsa bile onu tevsik etmişlerdir. İhtilafı konularda hadis rivayet etmiş olan özellikle de Hanefî olan ravileri cerhte ise, ravilerin cerhini gerektiren kaidelere bağlı olmaksızın gelişigüzel hareket etmişlerdir. Yani o ravileri sadece Hanefî oldukları için cerhetmişlerdir.

Bazı ravilerin Şîî olmakla itham edilmesi cerhinden de etkilenmemek gerekir. Şöyle ki cerh-ta'dil alimleri Sahâbeye küfredenlere Rafizî ve Ehl-i Beyti daha fazla sevenlere Şîî demişlerdir. Günümüzde ise Rafizî ve Şîî aynı kabul edilmektedir. Halbuki onların zamanındaki örf, günümüzdeki gibi değildi. Biz onların Şîîlikle itham ettikleri kişilerin hallerini araştırdığımızda onların salih kimseler olduklarını görmekteyiz. Dolayısıyla onların cerhinden etkilenmemek gerekir. İşte Buhârî ravilerinden bazılarının Şîî olmakla cerhi de böyledir. Bunu bilmeyen ve bu şekilde hareket etmeyen kişi Buhârî ricalinden bazılarının cerh edildiğini görünce sıkıntıya düşmektedir.

2- Ravi hakkında bize bilgi ulaşmamış veya kısa bir bilgi ulaşmışsa onların dediklerine itimad etmekten başka bir yol yoktur. Keşmîrî bu açıklamalarıyla, cerh ve ta'dil ilmini yok saymayı, onunla alay etmeyi, cerh-ta'dil alimlerinin söylediklerine

⁴⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 92-93.

⁵⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 291-292.

güveni ortadan kaldırmayı değil, aksine onların dediklerinin benimsenme mertebesini açıklamayı gaye edindiğini belirtmektedir⁵¹.

Keşmîrî'ye göre muhaddislerin yalan söylemekle ittiham edilmiş ravilerden hadis almış olmaları, hadislere güveni ortadan kaldırmaz. Eğer hadisler peyderpey yazıldığı zaman böyle davranılsaydı elbette hadislere karışıklığa yol açardı. Ancak hadisleri tedvin edenler hadisin bir tarihiyle yetinmemişler, aksine onun bir çok tarihini araştırmışlar sonuçta sahihini yalan olanından ayırt etmişler. Bir hadisin tarihlerini cem edince illetler ve cerh sebepleri ortaya çıkmış ve böylece sadece kesin olarak doğru olduğuna inandıklarını tedvin etmişlerdir. Bu dönemden yani hadisler kitaplara yazıldıktan sonra -tasnif döneminde- kizb ile itham edilmiş olan ravilerden hadis alınmış ise bu hadise zarar vermez. Şöyle ki muhaddisler böyle zayıf ravilerin rivayetlerinin sahihini sakiminden ayırt etmişler yani onların sahih rivayetlerini tahrir etmişlerdir. Tedvînden sonra bir hadisin sıhhata zarar veren bir durum içermesi asla hadislerin aslına bir zararı gerektirmez. Çünkü hadisin mahreci ve ravileri bilinmekte ve hadis hakkındaki cerh zikredilmiştir. Dolayısıyla bunu bilen kişiler, hadislerin sahihini zayıf olanlarından ayırt ederler. Nitekim Süfyân es-Sevrî: "Câbir el-Cu'fî'den hadis rivayet etmeyiniz" demiş sonra kendisi ondan rivayette bulunmuştur. Bunun sebebi sorulunca: "Ben, onun nerede doğru nerede yalan söylediğini biliyorum" demiştir. Yani Süfyân onun rivayet ettiği hadisin mahrecini, ravilerini ve illetlerini bildiği için onun rivayetlerinden sahih olanlarını sakim olanlarından ayırt ederek rivayette bulunmuştur. İşte tedvîn ve sonraki dönemi birbirinden ayırmayan kişi, bu yapılanları birbirine karıştırır ve hadislere güvenilemeyeceğini söyler⁵². Keşmîrî bu açıklamasıyla Buhârî'de yalancılıkla itham edilen İsmâil b. Ebî Üveys'in⁵³ tedvîn sonrası ravisi olduğuna, Buhârî'nin onun rivayet ettiği hadislerin mahrecini ve diğer ravilerini bildiği için doğru rivayet ettiği hadisleri tahrir ettiğine, günümüzde de hadis ilminde bilgisi olan kişi kaynaklardan hadisin tarihlerini cemederek hadisin sahih olup

⁵¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 363, 455.

⁵² el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 331-332.

⁵³ Hakkındaki cerh ve tadiller için bkz., ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz., I, 222-223; ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muğnî fi'd-Duafâ*, thk., Nurettin İtr, Halep 1971, I, 79; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk., Abdulvehhâb Abdullatîf, Beyrut 1975, I, 71.

olmadığına ve böylece Buhârî'nin yaptığını test etme imkânına sahip olduğuna işaret etmiştir⁵⁴.

Keşmîrî'ye göre, mütekaddim muhaddisler ravilerin hallerini müteahhir muhaddislerden daha iyi bilmektedirler. Çünkü mütekaddimün ravilerle bizzat görüştüğü halde müteahhirün kitaplarda yazılı bilgileri mütalaa ederek bir hüküm vermişlerdir. Bu sebeple bu iki grubun hadisleri tahsîn ve tashîhleri birbirine denk değildir. Dolayısıyla Mesela,, Nevevî bir hadisi tadîf ettiği halde Tirmizî, onun hasen olduğunu söylüyorsa Tirmizî'nin görüşünü benimsemek gerekir. Çünkü Tirmizî, hadis zevki ve sahih vicdana göre hüküm verdiği halde Nevevî, kaidelere göre hareket etmiştir. Gerçek ilim Tirmizî'nin ilmidir, kaideler ise kör kimsenin değneğidir⁵⁵. Keşmîrî, senesinde Haccâc b. Ertâh⁵⁶ gibi zayıf ravi bulunan bazı hadislerin hasen olduğunu söyleyen Tirmizî'ye her ne kadar muhaddisler itibar etmeseler bile itimad etmek gerekli olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre, sadece isnadla yetinmek kusur olduğu halde insanların çoğu sadece isnada bakmıştır, Tirmizî ise hadisin haricî durumuna⁵⁷ da bakmıştır⁵⁸. Keşmîrî bu açıklamalarıyla, müteahhir alimlerin raviler hakkında araştırma ile buldukları cerhlere değil, aksine bizzat onlarla görüşerek hadis almış olan mütekaddim muhaddislere itibar etmek gerekli olduğuna tenbihte bulunmuştur.

6. Zayıf Hadis

Zayıf hadisin ifade ettiği hüküm hakkında icma olduğu zaman, onun sahih olup-olamayacağı hususunda ihtilaf edilmiştir. Muhaddislere göre isnadında zayıf ravi bulunan hadis, amelle desteklense bile zayıflıktan kurtulamaz, bazılarında göre ise bu durumda zayıflıktan kabul mertebesine yükselir. Keşmîrî, ikinci görüşü tercih eder. Çünkü ona göre kaideler, icma vb. şeylerle yani haricen durumu doğru bir şekilde belirgin olmayan hadislerin durumunu belirlemek içindir. Dolayısıyla bir hadisin

⁵⁴ İbn Hacer de Buhârî'nin bu ravinin sahih olan hadisini tahric ettiğini ve Buhârî'de olmayan hadisleriyle ihticac edilemeyeceğini söyler. Bkz., İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyü's-Sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, Beyrut 1993, s. 552-553.

⁵⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 414-415.

⁵⁶ Bu ravi hakkındaki cerhler için bkz., İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, thk., Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Halep 1976, I, 225-228; ez-Zehabî, *Mizân*, I, 458-460; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 152.

⁵⁷ Bir hadisin haricî durumundan kastedilen, o hadisin diğer tariklerinin olması, onunla amel edilmiş olması gibi durumlardır.

⁵⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 290.

durumu haricî bir şeyle belirlenebiliyorsa ona göre hareket edip hüküm vermek isnad kaidelerine göre hareket etmekten evladır⁵⁹. Bu sebeple Buhârî'nin bab başlığında tahric etmiş olduğu, hükmü icma ile sabit olan ve ittifakla zayıf sayılan "Varise vasiyyet yoktur"⁶⁰ hadisi ona göre sahihtir.

7. Hadisler Arasındaki İhtilaflar

Hadisler arasındaki ihtilafları tesbitte ve çözüme kavuşturma hususunda alimlerin farklı yaklaşımları söz konusu olmuştur. Muhaddisler hadisler arasındaki ihtilafla, farklı hadisler arasında ve bir hadisin rivayetleri arasında zahiren görülen sened ve metindeki tenevvü/çeşitlilik ve tezad ihtilaflarını kasetmişlerdir. Fıkıh usûlcüleri ise meseleyi daha çok hadislerin farklı hükümlere ulaştırmaları açısından ele almışlardır.

Keşmîrî, hadis metinleri arasındaki teâruz ihtilafıyla beraber çeşitlilik ihtilafını da ele alarak bir çözüme kavuşturması açısından muhaddisler gibi hareket etmiştir. Ancak sened ihtilaflarına temas etmemiştir. O, ihtilafların büyük bir kısmını cem yoluyla gidermiş olmasına rağmen bazen de tercihte bulunmuştur. İhtilafları çözüme kavuştururken sık sık ihtilafın sebeplerini zikretmiştir. Bu sebeple onun bu konudaki görüşlerini belirteceğiz. Keşmîrî'ye göre, hadisler arasındaki ihtilaf sebepleri şunlardır:

I- Hz. Peygamber'e ait sebepler:

A- Bazı hadisler arasındaki ihtilaflara Hz. Peygamber kasıtlı olarak sebep olmuştur⁶¹. Bunun nedenleri ise şunlardır.

a- Hz. Peygamber'in, bir meselenin mertebelerinin olduğunu beyan etmesi. Mesela,, erkeğin avret yeri meselesinde mertebeler vardır. Şöyle ki baldırın başı/diz baldır gibi avrettir, ancak hüküm yönünden dizin durumu avret olması yönünden baldıra göre daha hafif ve kendisinde bir genişlik vardır. İşte dizin bu durumunu beyan etmek için Hz. Peygamber'den onunla ilgili hadisler iki yönlü yani bazıları avret olduğuna, bazıları ise avret olmadığına delalet eder şekilde sadır olmuştur. Kibleye yüzü ve arkayı dönerek ihtiyaç gidermekten nehyeden kavî hadis⁶² ile Hz.

⁵⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 409.

⁶⁰ et-Tirmizî, *Vesâyâ*, 5; Ebû Dâvûd, *Vesâyâ*, 6; *Büyû*, 88; en-Nesâî, *Vesâyâ*, 5; İbn Mâce, *Vesâyâ*, 6.

⁶¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 13-14, 79.

⁶² el-Buhârî, *Vudû*, 11.

Peygamber'in kibleyi arkasına aldığı halde ihtiyaç giderdiğini bildiren fiilî hadisler⁶³ arasındaki ihtilaf da böyledir. Keşmîrî, Hanefîlerin bu kavîî hadisi tercih ederken: "Fiilî hadis, kavîî hadise muaraza edemez" şeklindeki ifadelerini, "Hz. Peygamber'in fiilî de sözü gibi hüccettir" diyerek tenkid eder ve şöyle demenin doğru olacağını söyler: "Söz konusu iki fiilî hadis umûmî olmayıp bir durumu hikâyeye etmektedirler. Hz. Peygamber'in hangi sebeple böyle yaptığı da⁶⁴ bilinmiş değildir. Kavîî hadis ise, bu konuda nastır ve belirli bir nitelik hakkında hükümdür. Dolayısıyla sebebi bilinen bir şey, sebebi bilinmeyen bir şey sebebiyle nasıl terk edilir?". Ona göre en iyi yol, yüzü kibleye dönerek ihtiyacı gidermenin mekruh oluşu, kibleye arka dönerek ihtiyaç gidermenin mekruh oluşuna göre daha şiddetlidir şeklinde hadisleri mertebelere hamlederek cem etmektir. İki yolun dışından çıkan şeylerle kadına ve zekere dokunmanın abdesti bozması, iki yoldan çıkanların abdesti bozmasına göre daha hafiftir⁶⁵.

b- Hz. Peygamber'in, bir meselenin şahadet ve gayb alemlerindeki hükmünü beyan etmesi. Mesela,, namaz kılanın önünden kadın geçtiğinde namazın bozulacağını bildiren hadis⁶⁶ ile buna muhalif olarak Aişe (r.a.)'ın Hz. Peygamber'in önünde uzanmış olduğu halde O'nun namaz kıldığını bildiren hadis⁶⁷ rivayet olunmuştur. Hz. Peygamber ilk hadis ile namazın gayb alemindeki durumunu, ikinci hadis ile ise şahadet alemindeki durumunu bildirmiştir. Hacamat yapanın orucunun bozulduğunu bildiren hadis ile Hz. Peygamberin oruçlu iken hacamat yaptırdığını bildiren hadisler ve cünüp olarak sabahlayanın orucunun bozulduğunu ve Hz. Peygamber'in oruçlu iken cünüp olarak sabahladığını bildiren hadisler de böyledir⁶⁸.

c- Hz. Peygamber'in azimet ve ruhsata işaret etmeyi, umûmî hükümden istisna edilen hususu belirtmeyi istemesi⁶⁹, bir mesele hakkında diyâneten ve kazâen

⁶³ el-Buhârî, *Vudû*, 11, 14; *Ta'bir*, 33; *Fiten*, 26; *Enbiyâ*, 48; İbn Mâce, *Tahâret*, 18.

⁶⁴ Keşmîrî, İbn Ömer'in görüp rivayet ettiği fiilî hadisin, kavîî nehy hadisini nesh için mi olduğu, yoksa binalar içindeki defî hacet durumuna mı has olduğu, yoksa mekânın gerektirdiği bir özür için mi olduğu, yoksa kavîî nehyin haram anlamına gelmediğini beyan için mi olduğunun bilinemediği kanaatindedir. Bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 246-248.

⁶⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 246-248; II, 13-14.

⁶⁶ el-Buhârî, *Salât*, 102.

⁶⁷ el-Buhârî, *Salât*, 205; Müslim, *Salât*, 267; Ebû Dâvûd, *Salât*, 111.

⁶⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 79.

⁶⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 45-48.

hükmetmesi⁷⁰. Meselâ Hz. Peygamber'in iftitâh tekbirinde ellerini iki kulak hizasına kadar⁷¹ ve omuz hizasına kadar⁷² kaldırdığı şeklinde ihtilafı hadisler rivayet edilmiştir. Keşmîrî'ye göre, Hz. Peygamber her iki durumun caiz olduğuna işaret maksadıyla iki şekilde de davranmıştır. Mezheplerin ihtilafı da cevazda değil, hangisinin daha evla olduğu hususundadır⁷³.

Keşmîrî'ye göre, Hz. Peygamber sırf hayır ve halis bir ibadet olan bazı şeyleri yapmayı bazen birtakım maslahatlardan dolayı nehyetmiştir. Dolayısıyla onlar hakkındaki hadisler bir birine muhalif olarak varid olmuştur. Mesela,, "Muktedî'nin imamın arkasında fatihayı okuması" meselesindeki hadisler böyledir. Hz. Peygamber'in bu durumda halis bir ibadet olan fatihayı okumayı nehyettiğini haber veren hadislerin yanı sıra, onu okumaya ruhsat veren hadisler de rivayet edilmiştir. Senenin tamamında oruç tutma, mekruh vakitlerde namaz kılma meselelerinde de durum aynıdır⁷⁴.

B- Bazı hadisler arasındaki ihtilaflar Hz. Peygamber'den kaynaklanmış olsa bile O'nun özel bir maksadından değil, aksine bazı sebeplerden dolayıdır. Bunlardan önemlileri şöyledir:

a- Aynı fiili birden fazla işlemiş olması (Vakıanın teaddüdü). Keşmîrî'ye göre, hadisler arasındaki ihtilafa, bazen bir fiilin Hz. Peygamber tarafından birkaç kez yapılmış olması sebep olmuştur. Mesela,, İbn Ömer, Bilâl'dan Hz. Peygamber'in Kâbe içinde namaz kıldığını gördüğünü rivayet ederken, İbn Abbâs'tan rivayet edilen hadiste O'nun Kâbe içerisinde namaz kılmadığı⁷⁵ belirtilmektedir. Bu hadislerin ihtilafı olması, Hz. Peygamber'in Kâbe'ye girmesi olayının iki kere olması sebebiyledir⁷⁶.

b- Bir şeyin farklı yönlerini farklı konumlarda haber vermesi. Mesela,, Hz. Peygamber tezekle istincadan, kendisine cinler geldiği zaman cinlerin yiyeceği olduğunu belirterek, diğer zamanlarda ise pis olduğunu belirterek⁷⁷ nehyetmiştir⁷⁸.

⁷⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 231.

⁷¹ Ebû Dâvûd, *Salât*, 119; en-Nesâî, *İftitâh*, 4, 5; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 15.

⁷² el-Buhârî, *Ezân*, 83, 84; Müslim, *Salât*, 21-23; Ebû Dâvûd, *Salât*, 121; en-Nesâî, *İftitâh*, 3; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 15.

⁷³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 261. Aynı değerlendirmeler için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 274; II, 427.

⁷⁴ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 272, 273.

⁷⁵ el-Buhârî, *Salât*, 30.

⁷⁶ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 31-32. Benzer değerlendirme için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 215.

⁷⁷ İbn Mâce, *Tahâret*, 16.

Keşmîrî'ye göre ilk bakışta ravi kaynaklı lafız ihtilafı gibi görünen bazı ihtilaflar da aslında Hz. Peygamber kaynaklıdır. Mesela,, Allah Teâlâ'nın her gecenin üçte ikisi içerisinde⁷⁹, yarısında⁸⁰ ve son üçte birinde⁸¹ dünya semasına indiğini bildiren hadislerin hepsi sahihtir. Bu hadisler dünya semasına inişin birden fazla olduğunu göstermektedirler⁸². İbn Hacer ise bu hadisler arasında tercih yapmıştır⁸³.

c- Farklı zamanlardaki müşahedesini belirtmesi. Mesela, Hz. Peygamber'in otuz küsur melek gördüğünü bildiren hadis⁸⁴ ile on iki melek gördüğünü bildiren hadis⁸⁵ farklı vakıralardan bahsetmektedir⁸⁶.

d- Bir mesele hakkında farklı yönlerden açıklama yapmış olması. Mesela, Adem (a.s.)'dan, zürriyetinden cehenneme gönderilmek üzere yüzde doksan dokuzunu ayırmasının istendiğini bildiren hadis⁸⁷ ile binde dokuz yüz doksan dokuzunu ayırmasının istendiğini bildiren hadis⁸⁸ ihtilaflıdır. Keşmîrî'ye göre, Hz. Peygamber ilk hadiste müşrik olanlara göre, ikinci hadiste ise müşriklere Ye'cüc ve Me'cüc katıldıktan sonraki duruma göre oran bildirmiştir⁸⁹.

e- Bir meselenin farklı şartlara göre durumunu bildirmesi veya farklı şartlara göre farklı davranması. Mesela, Hz. Peygamber bir kadının mahremi yanında olmadan bir gün ve bir gecelik⁹⁰, iki günlük⁹¹, üç günlük⁹² mesafe yolculuk yapmaktan nehyettiğine dair ihtilaflı hadisler vardır. Bu hadisler arasındaki ihtilaf, O'nun yolculuk şartlarının farklılığına göre beyanda bulunmuş olmasından kaynaklanmıştır⁹³.

⁷⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 77.

⁷⁹ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 169, 170; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 282.

⁸⁰ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 171.

⁸¹ el-Buhârî, *Teheccüd*, 14; Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 168; et-Tirmizî, *Salât*, 211; Ebû Dâvûd, *Sünne*, 19; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 182; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 264.

⁸² el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 417-418; Benzer örnekler için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 102.

⁸³ Bkz., İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, thk., Abdulaziz b. Abdillâh b. Bâz, Beyrut 1993, III, 341.

⁸⁴ el-Buhârî, *Ezân*, 126; Ebû Dâvûd, *Salât*, 118, 121.

⁸⁵ Ebû Dâvûd, *Salât*, 118, 121; en-Nesâî, *İftitâh*, 8, 19.

⁸⁶ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 302.

⁸⁷ el-Buhârî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, Sûretü'l-Hacc, 1.

⁸⁸ el-Buhârî, *Rikâk*, 46.

⁸⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 209, 433.

⁹⁰ İbn Mâce, *Menâsik*, 7.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, III, 34.

⁹² el-Buhârî, *Taksîrû's-Salât*, 4; İbn Mâce, *Menâsik*, 7; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 347; III, 62.

⁹³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 397. Benzer değerlendirme için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 401-402.

f- Diyâneten, kazâen ve sulh yolu üzere hükmetmesi. Mesela, Hz. Peygamber'in bir şahid ve yeminle hükmettiğini bildiren hadis⁹⁴, bu konudaki "*Delil davacıya, yemin ise davalıya gerekir*"⁹⁵ hadisine aykırıdır. Keşmîrî, Yahya b. Maîn'e göre ilk hadisin bütün tariklerinin mualel olduğunu, kendisine göre ise onun sahih olduğunu belirtir. Çünkü ona göre, Hz. Peygamber bu ilk hadiste hasımlar arasında sulh yolu üzere hükmetmiştir⁹⁶. Bu sebeple Keşmîrî'ye göre ilk hadis ile ikinci hadis arasında gerçek tearuz söz konusu değildir.

II- Ravilere ait sebepler. Keşmîrî'ye göre ravi kaynaklı sebepler şunlardır:

a- Bazı hadisleri icthadlarına göre rivayet etmiş olmaları. Mesela, Zülyedeyn kıssası hakkında rivayet edilen hadislerin bazısında Hz. Peygamber'in sehiv secdesi yaptığı⁹⁷, bazılarında ise yapmadığı⁹⁸ rivayet edilmektedir. Keşmîrî'ye göre, bu ihtilafa ravilerin vakırayı olduğu gibi nakletmeleri değil, icthadda bulunmaları sebep olmuştur. Şöyle ki, namazdaki tertibin bozukluğuna ve namazın cüzleri arasındaki irtibatın dağınıklığına bakan ravi, O'nun bu kusuru gidermek için sehiv secdesi yaptığına inanmıştır. Bu vakıanın, namazda konuşmanın namazı bozmamasının neshinden önce olduğuna itibar eden ravi ise sehiv secdesine ihtiyaç olmadığını düşünmüştür. Her iki grubun dayandıkları özel bir nakil söz konusu değildir, aksine onlar kıssayı naklederken icthadlarına göre sehiv secdesini ya zikretmiş veya zikretmemişlerdir⁹⁹. Ona göre Sahâbî raviler de kendi icthadlarıyla tahricte bulunmalarına yani anlayışlarına göre Hz. Peygamber'in fiillerini rivayet etmişler ve böylece ihtilaf meydana gelmiştir. Dolayısıyla bir sahâbînin kendi icthadıyla rivayet ettiği hadisle ihticac edinen bir mezhep, ihticâc edindikleri böyle bir hadise, Hz. Peygamber tarafından sözlü bir beyanı içeren bir hadisi eklediği sürece diğer mezheplere karşı delil getirmiş olamaz. Mezheplerin böyle durumlarda ihtilafı ise, meseleye bakış ihtilafıdır¹⁰⁰.

⁹⁴ et-Tirmizî, *Ahkâm*, 13; Ebû Dâvûd, *Akdıye*, 21; İbn Mâce, *Ahkâm*, 31.

⁹⁵ el-Buhârî, *Rehn*, 6; et-Tirmizî, *Ahkâm*, 12; İbn Mâce, *Ahkâm*, 7.

⁹⁶ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 391-392. Bu konuda geniş bilgi için bkz., ed-Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, trc., Çelebi İlyas-Bebek Adil- Yücel Ahmet, İstanbul 1997, s. 304-311.

⁹⁷ Bkz., el-Buhârî, *Salât*, 31,88; *Ezân*, 69; *Sehv*, 4; Müslim, *Mesâcid*, 97, 99; et-Tirmizî, *Salât*, 175; Ebû Dâvûd, *Salât*, 188; en-Nesâî, *Sehv*, 22; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 134.

⁹⁸ Bkz., Ebû Dâvûd, *Salât*, 189; en-Nesâî, *Sehv*, 23.

⁹⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 35, 75.

¹⁰⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 104.

b- Her ravinin Hz. Peygamber'den duyduğuna göre nakilde bulunması. Keşmîrî'ye göre, Hz. Peygamber'in yaptığı haccın ne çeşit bir hac olduğu hususunda sahâbe ihtilaf etmiştir. Çünkü bu hacda binlerce sahabe bulunmuştur. Onlar, Rasûlullah'ın telbiyesinden duyduklarına göre nakilde bulunmuşlardır. O'nun Kıran haccı yaptığı hiçbir şüphe bulunmayacak şekilde sabit olmuştur. Kıran haccı yapan dilediği şekilde telbiyede bulunabilir. Rasûlullah'ın "Lebbeyke bi hacceh" dediğini duyan sahâbî, O'nun ifrad haccı yaptığını zannetmiş ve zannında isabet etmiş, "Lebbeyke bi umre" dediğini duyan sahâbî ise O'nun temettü haccı yaptığını zannetmiştir¹⁰¹.

Keşmîrî, Sahâbenin zanlarını doğru olarak değerlendirmiş ve onların hatalı bir zanda buldukları şeklindeki yorumlara karşı çıkmıştır. Mesela, Cafer b. Amr, babası Amr'dan Rasûlullah'ı sarığına ve mestlerine mesh ettiğini gördüğünü rivayet etmektedir¹⁰². Keşmîrî, Hanefilerden bazılarının hadis hakkında: "Rasûlullah meshten sonra sarığını düzeltti, ravi bunu mesh olarak zannetti ve dolayısıyla sarığı düzeltmeyi sarık üzerine mesh olarak ifade etti" şeklindeki tenkidlerine: "Bu razı olacağım bir cevap değildir. Çünkü bu, olayı görmüş ve gördüğü gibi anlatan sahâbîyi hatalı bulmak anlamına gelir. Halbuki onlar ümmetin en zekilerindedir. Dolayısıyla mesh ile tesviye arasındaki farkı bilmemeleri nasıl mümkün olur" diyerek karşı çıkar ve hadisi şöyle yorumlar: "Mesh asıl olarak başa, tabi olarak ta sarığa yapılmıştır. Yani Hz. Peygamber başa kasden, sarığa ise kasıtsız olarak mesh yapmıştır. Sahâbî ravinin de kasedettiği budur. Şöyle de denilebilir: Hz. Peygamber sarığa meshetmedi aksine sarık başında olduğu halde başını mesh etti. Bu durumda ravinin maksadı, sarık başta olduğu zaman mesh etme şeklini beyandır. Nitekim Ebû Dâvûd'da tahrir edilen bir hadis: "Nebî (s.a.v.) başını meshetti ve sarığı bozmadı" şeklindedir. Dolayısıyla "Sarığa mesh etti" ifadesi örf ve Arap dili yönünden bu manayı taşır"¹⁰³.

c- Ravilerin vehm ve hata etmeleri. Ebû Hureyre'den rivayet edilen bir hadisin bir tarikinde Allah'ın Cennet için mahlukatı yarattığı¹⁰⁴, diğer tarikinde ise Allah'ın Cehennem için dilediği kimseleri yarattığı¹⁰⁵ bildirilmektedir. Keşmîrî'ye göre, bu

¹⁰¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 67-69.

¹⁰² el-Buhârî, *Vudû*, 48.

¹⁰³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 303.

¹⁰⁴ el-Buhârî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, Sûretü Kaf, 1.

¹⁰⁵ el-Buhârî, *Tevhîd*, 25.

hadisler arasındaki ihtilafa ikinci hadiste bir ravinin hata etmesi sebep olmuştur. Çünkü cehennem için mahlukatı yaratıp oraya atmak en merhametli zat olan Allah için uygun değildir. Durum bunun aksidir. Allah mahlukatı yaratır ve ihsanıyla onları cennete koyar¹⁰⁶. Hz. Peygamber'in küsûf namazında yaptığı rükûların sayısı hakkında rivayetler ihtilafıdır. Bazılarında iki¹⁰⁷, bazılarında üç¹⁰⁸ ve bazılarında ise beş rükû¹⁰⁹ yaptığı rivayet edilmiştir. Nevevî'nin vakıayı birkaç kere olduğuna hamletmesini yanlış olarak değerlendiren Keşmîrî'ye göre, O'nun üç ve beş rükû yaptığı bildiren rivayetler İbn Dakîk el-Ûyd'in dediği gibi malûldür ve bu ihtilafı ravilerin vehmi sebep olmuştur. Şöyle ki, sahâbe bir rükû üzerine ziyadeyi muhayyerliğe hamletmiş, üç, dört ve beş rükû yapmayı caiz görmüşler ve böyle yaptıkları da sabit olmuştur. İşte sahâbeden sonraki raviler, sahâbenin bu fetvalarını yani mevkûf hadisleri merfû hadislere karıştırmışlardır¹¹⁰.

Keşmîrî'ye göre, ravilerin ihtilafa sebep olan diğer hataları şunlardır: Takdîm-te'hîr¹¹¹, tahrîf¹¹², ziyade¹¹³ ve noksan rivayet¹¹⁴. Keşmîrî'ye göre, her ziyadeye mutlak olarak makbûl denemeyeceği gibi, mutlak olarak makbûl değildir de denemez. Yani ona göre, bazı ziyadeler aslında Hz. Peygamber'den sadır olduğu için makbûldür, bazıları ise ravilerin vehm ve hatasının bir sonucu olduğu için makbûl değildir. Mesela, ona göre "İmama uyma" hadisinin bazı tariklerindeki "İmam okuduğu zaman susunuz" ziyadesini Müslim¹¹⁵, Malikilerin çoğunluğu ve Hanbeliler sahih kabul ettiği halde, hadisi anlayışına değil, anlayışını hadise hakim kılanlar gayri mahfûz/şâzz kabul etmişlerdir. Halbuki bu hadis, birisi attan düşme vakiasında, diğeri ise çok daha sonra olmak üzere Hz. Peygamber'den iki kere sadır olmuştur. Dolayısıyla bu konudaki hadisler, lafızlarında ihtilaf edilmiş bir hadis değil, müstakil iki

¹⁰⁶ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 234, 521. Başka örnekler için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 273, 378.

¹⁰⁷ el-Buhârî, *Küsûf*, 2; Müslim, *Küsûf*, 17; Ebû Dâvûd, *Salât*, 262.

¹⁰⁸ Müslim, *Küsûf*, 9; Ebû Dâvûd, *Salât*, 261, 262.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, *Salât*, 262.

¹¹⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 269, 381. Yıldırım, *Enbiya, Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, İstanbul 2001, s. 56-57. Benzeri değerlendirmeler için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 269, 302; II, 110-111, 205; III, 91, 397, 440; IV, 41-42, 66, 112, 376, 381, 508.

¹¹¹ Örnek için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 255; II, 101-102; III, 309, 401, 414; IV, 528.

¹¹² Örnek için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 63.

¹¹³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 215.

¹¹⁴ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 250-251.

¹¹⁵ Müslim ziyade ile rivayet edilen hadisi sahih kabul ettiği halde Ebû Dâvûd vehmin Ebû Halid'den olduğunu söyleyerek zayıf saymaktadır. Bkz., Sahîhu Müslim, I, 304; Sünenü Ebî Dâvûd, I, 221.

hadistirler. Şöyle ki Enes, Aişe ve Câbir'in rivayet ettikleri¹¹⁶, attan düşme hadisidir ki, Hz. Peygamber ihtiyaç olmadığı için ziyadeyi bu hadiste zikretmemiştir. Ebû Hureyre ve Ebû Mûsa el-Eş'ârî'nin¹¹⁷ rivayet ettikleri ise, Hz. Peygamberin başka bir zamanda imama uymanın hükümlerini açıkladığı ve kıraatın hükmü de bu konuda temel esas olduğu için bunu "İmam okuduğunda susunuz" diyerek ele aldığı hadistir. Bu hadislerin birini diğerine hamletmek caiz olmadığı gibi sâkit-nâtık ve ziyade¹¹⁸ konusunda da değerlendirilemezler. Çünkü bunlar bir değil, bazı metinleri ortak olan iki hadistirler¹¹⁹. Keşmîrî bu açıklamalarıyla hadisler arasında görülen tenevvü ihtilafını da çözüme kavuşturmuştur¹²⁰. Ona göre ravi hataları sebebiyle meydana gelen ihtilafların bir kısmı ise hadisi mana ile rivayetten kaynaklanmıştır¹²¹.

d- Ravilerin farklı şeyleri itibara alarak hadisleri rivayet etmiş olmaları: Mesela, Hz. Peygamber'in yaptığı umre sayısını bildiren rivayetler ihtilafıdır. Bazı rivayetlerde O'nun iki¹²², bazılarında üç¹²³ ve bazılarında ise dört umre¹²⁴ yaptığı zikredilmektedir. Keşmîrî'ye göre, Hz. Peygamber dört umre yaptığı halde üç umre yaptığının da rivayet edilmesinin sebebi, bazı sahâbî ravilerin, tamam olmamasından ve vaktinden önce ihramdan çıkmasından dolayı Hudeybiye umresini, bazı ravilerin ise gece karanlığında yapıldığı için Ci'râne umresini, bazı ravilerin ise haccından ayırmadığı için hac ile beraber yaptığı umresini saymamalarıdır ki, bu sebeple hadisler arasında ihtilaf ortaya çıkmıştır¹²⁵. Yine Hz. Peygamber'in kıldığı gece namazının on bir¹²⁶ ve on üç¹²⁷ rekât olduğu şeklinde ihtilaflı hadisler rivayet olunmuştur. Bunun sebebi, bazı

¹¹⁶ el-Buhârî, *Salât*, 18; *Ezân*, 51, 74; Müslim, *Salât*, 77, 82; et-Tirmizî, *Salât*, 150; Ebû Dâvûd, *Salât*, 68; en-Nesâî, *İmâme*, 16.

¹¹⁷ Müslim, *Salât*, 63; Ebû Dâvûd, *Salât*, 68; en-Nesâî, *İftitâh*, 30; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 13.

¹¹⁸ Keşmîrî, bir sahâbinin diğer sahâbinin rivayet etmediğini rivayet etmesine nâtık, bir tabîi veya daha sonraki ravilerden birinin diğerini rivayet etmediğini rivayet etmesini ise ziyade olarak kabul etmektedir.

¹¹⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 215.

¹²⁰ İhtilaf sebepleri konusunda benzer açıklamalar için bkz., Çakan, İ. Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları Muhtelifü'l-Hadis İlmî*, İstanbul, 1982, s. 109-148.

¹²¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 200.

¹²² Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 80.

¹²³ Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 80; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 70, 180.

¹²⁴ el-Buhârî, *Umre*, 3; Müslim, *Hacc*, 217; et-Tirmizî, *Hacc*, 7; Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 80; İbn Mâce, *Menâsik*, 50.

¹²⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 125.

¹²⁶ el-Buhârî, *Vitr*, 1; *Teheccüd*, 3; et-Tirmizî, *Salât*, 208, en-Nesâî, *Kıyâmu'l-Leyl*, 44; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 181.

¹²⁷ en-Nesâî, *Kıyâmu'l-Leyl*, 45; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 181.

ravilerin hadisi rivayetleri esnasında “sabah namazının sünnetini” gece namazından sayarak zikretmeleri, bazılarının ise onu böyle saymayı zikretmemeleridir¹²⁸.

e- Ravilerin ifadelerinde dakik olmamaları. Hz. Peygamber’in kurban bayramı günü yaptığı tavafın zamanı hakkında “öğleden sonra”¹²⁹ ve “geceye tehir ettiği”¹³⁰ şeklindeki rivayetlerin ihtilafı olması bu sebeptir. Şöyle ki ikinci rivayetin ravisi ifadesinde dakik olmamıştır. Daha belirgin olanı, O’nun öğleden sonra tavaf yaptığını bildiren rivayettir¹³¹.

f- Ravilerin bazı hadisleri his ve müşahedelerine göre rivayet etmeleri. Mesela, Abdullah b. Muğaffel’den rivayet edilen; “*Rasûlullah (s.a.v.) üç kere: Her iki ezân (yani ezân ile kâmet) arasında (kılmak) isteyen için bir namaz vardır*”¹³² ve “*Akşam namazı (nın farzın) dan önce iki rekât kılmaz*”¹³³ hadisleri ile Büreyde b. el-Husayb-i Eslemî’den rivayet edilen; “*Akşam namazı hariç, her iki ezânda (arasında) iki rekât namaz vardır*”¹³⁴ hadisi arasındaki ihtilafa ravilerin hadisi müşahedesine göre rivayet etmesi sebep olmuştur. Keşmîrî şöyle der: “Bu konuda merfû olan hadis, âmm olan birinci hadistir. Ancak görüşü akşam namazının farzından önce namaz kılmak gerektiği yönünde olan ravi, âmm hadisi “rivayeti serdetme” yoluyla değil, meseleyi beyan için “manayı rivayet” yoluyla rivayet etmiştir. Böylece ikinci hadisi oluşturmuştur. Beş vakit namazdan akşam namazını istisna eden ravi ise, hariçteki duruma bakıp akşam namazının farzından önce iki rekât namaz kılmakla amel edildiğini müşahede etmeyince - istisna edilen kısım onun yanında cüz’î olarak mervî olduğu için değil, aksine amel edilmemesi sebebiyle kendisine göre merfû olduğu için- “إلا المغرب” Akşam namazı hariç” ifadesini âmm hadise eklemiştir. Böylece üçüncü hadisi oluşturmuştur.¹³⁵

¹²⁸ el-Keşmîrî, a.g.e., I, 216-217; II, 413-414. Diğer örnekler için bkz., el-Keşmîrî, a.g.e., I, 298, II, 146, 185, 407; IV, 110, 144.

¹²⁹ Müslim, Hacc, 58.

¹³⁰ et-Tirmizî, Hacc, 80; Ebû Dâvûd, Menâsik, 83; İbn Mâce, Menâsik, 77.

¹³¹ el-Keşmîrî, a.g.e., III, 121.

¹³² el-Buhârî, Ezân, 14,16; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 304; et-Tirmizî, Salât, 22; Ebû Dâvûd, Tatavvu, 11; en-Nesâî, Ezân, 39; İbn Mâce, İkâmetü's-Salât, 110.

¹³³ ed-Dârekutnî, Ali b. Ömer, Sünenü'd-Dârekutnî, Beyrut, 1986; I, 265.

¹³⁴ ed-Dârekutnî, a.g.e., I, 264. Hadis hakkında tenkidler için bkz., ed-Dârekutnî, a.g.e., I, 264-265.

¹³⁵ el-Keşmîrî, a.g.e., II, 181-182. Bu konuda mezheplerin görüşleri için bkz., Ahmed Naim-Kâmil Miras, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Ankara, 1983, II, 588-592.

g- Ravilerin ihtisâren/iktisâren rivayette bulunmaları. Mesela, cehennemden en son çıkarılan kişiye istedikleri verildikten sonra ona: “Bunlar ve bir misli senindir” ve “Bunlar ve on misli senindir”¹³⁶ denildiği şeklinde ihtilafı hadisler rivayet edilmiştir. Bu ihtilafa ilk hadisin ravisi olan Ebû Hureyre'nin ihtisâren rivayeti sebep olmuştur¹³⁷.

III- Arap dilinin özellikleri. Keşmîrî'ye göre bazı hadisler arasındaki ihtilafa Arap dilinin yapısı sebep olmuştur. Mesela, Hz. Peygamber'in cünüp olduğunu unutarak namaz kıdırmaya geldiğini bildiren hadisler ihtilafıdır. Şöyle ki, bazı hadislerde O, cünüp olduğunu tekbir aldıktan sonra¹³⁸, bazı hadislerde ise tekbir almadan önce¹³⁹ hatırladığı rivayet edilmiştir. Tekbir aldığını bildiren rivayetlerdeki “tekbir aldı” ifadesi, “tekbir alma yakın oldu” anlamındadır. Nitekim Araplar yapılmış yakın olan bir şeyi yapılmış gibi ifade ederler¹⁴⁰.

Hadisler Arasında Lafız İhtilafları

Hadisler arasındaki ihtilafların bir kısmı, lafız farklılığından meydana gelmiştir. Hadislerin metinleri arasındaki farklılıkların hepsinin ravilerin vehminden kaynaklandığı dolayısıyla böyle hadislerin mualel olduğu¹⁴¹ anlayışı Keşmîrî'ye göre doğru değildir. Şöyle ki ona göre hadisler arasındaki lafız ihtilaflarının tamamı, ravilerden –özellikle onların hadisi manen rivayetlerinden- kaynaklanmış değildir, aksine bir kısmına bazı maksatlardan dolayı¹⁴² Hz. Peygamber sebep olmuştur. Meselâ köpeğin yaladığı kabın yedi kere yıkanmasını emreden hadiste¹⁴³ “birincisi toprakla”, “sonuncusu toprakla” ve “biri toprakla” şeklindeki lafız ihtilafları, hepsinin caiz olduğuna işaret maksadıyla Hz. Peygamber'den sadır olmuştur¹⁴⁴.

Keşmîrî'ye göre, hadisler arasındaki lafız ihtilaflarının çoğu ise ravilerden kaynaklanmıştır. Ona göre farklı lafızlarla varid olan hadislerin, gerçekte bir hadis

¹³⁶ el-Buhârî, *Ezân*, 129; *Rikâk*, 52; *Tevhîd*, 24; Müslim, *İmân*, 299.

¹³⁷ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 304. Benzer değerlendirme için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 192.

¹³⁸ Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 94.

¹³⁹ el-Buhârî, *Ezân*, 24; Müslim, *Mesâcid*, 157.

¹⁴⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 357.

¹⁴¹ İtr, Nurettin, *Menhecû'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut 1992, s. 343.

¹⁴² Bu maksatlardan bazıları için bkz., Ebû Zehv, *a.g.e.*, s. 207-209.

¹⁴³ el-Buhârî, *Vudû*, 33; Müslim, *Tahâret*, 89, 91; et-Tirmizî, *Tahâret*, 68; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 37; en-Nesâî, *Tahâret*, 50-52; İbn Mâce, *Tahâret*, 31.

¹⁴⁴ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 274. Benzer değerlendirme için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 228.

olup olmadığı araştırılmalıdır. Bir hadis olduğuna kanaat getirilince, lafız ihtilafları ravilerden kaynaklanmış demektir¹⁴⁵.

Hadisler arasındaki lafız ihtilaflarına, ravilerin hadisi manen¹⁴⁶ ve iktisaren rivayetleri¹⁴⁷ gibi tasarrufları, ahkâma tesir eden hususları gözetmeyip sadece kıssanın içerdiği durumları beyan etmeyi istemeleri¹⁴⁸, bir diğer deyişle ravilerin fukahânın tahrirlerini gözetmeyerek sadece his ve müşahedelerine göre ifadede bulunmaları¹⁴⁹, vehimleri¹⁵⁰ vb. şeyler sebep olmuştur.

Keşmîrî'ye göre, ravilerden kaynaklanan fakat hükmün farklılaşmasına sebep olmayan bazı elfâz ihtilafı cem edilir¹⁵¹. Mesela, ona göre Câbir'in Hz. Peygamber'e sattığı devenin fiyatı hakkında raviler ihtilaf etmişlerdir¹⁵². Bu ihtilaf, meseleye medâr olacak nitelikte değildir ve cem edilmesi mümkündür¹⁵³. Anlaşılan o ki Keşmîrî'ye göre aralarında böyle bir ihtilaf bulunan hadisler; manen fakat doğru bir şekilde rivayet edilmişlerdir. Bu farklı lafızlar Arap dilinin özelliklerinden veya örfî ıstılahlardan kaynaklanan fakat gerçekte aynı şeyi ifade eden lafızlardır ve dolayısıyla onlar arasındaki ihtilaf hadisin sıhhatine zarar verici nitelikte değildir.

Ona göre, bazı lafız farklılıkları teârüz/tenâkuz ihtilafına veya hükmün farklı olmasına yol açacak tenevvü ihtilafına sebep olursa, meselenin şekillendirilebilmesi için o lafızlardan vicdana en uygun olanı tercih edilmelidir¹⁵⁴. Mercûh olan lafıza/hadise göre meselenin şekillendirilmesi doğru değildir¹⁵⁵. Mesela, ona göre "İmam âmin dediğinde siz de âmin deyiniz"¹⁵⁶ ve "Okuyan amin dediğinde siz de amin deyiniz"¹⁵⁷ hadisleri tek hadistir. Hz. Peygamber'in kullandığı kelime, "İmam" kelimesidir. Diğer lafız ise ravinin hadisi manen rivayetinin sonucudur¹⁵⁸.

¹⁴⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 403-4-04.

¹⁴⁶ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 419.

¹⁴⁷ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 192.

¹⁴⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 207.

¹⁴⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 291.

¹⁵⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 47.

¹⁵¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 364, 399-400, IV, 105

¹⁵² Hadisin ihtilafı rivayetleri için bkz., el-Buhârî, *Vekâle*, 8; *İstikrâz*, 18; *Şurût*, 4; *Cihâd*, 113; Müslim, *Müsâkât*, 109, 110, 113; Ebû Dâvûd, *Büyü*, 69; en-Nesâî, *Büyü*, 77.

¹⁵³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 399-400.

¹⁵⁴ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 200; III, 202.

¹⁵⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 192.

¹⁵⁶ el-Buhârî, *Ezân*, 111; Müslim, *Salât*, 72; Tirmizî, *Salât*, 71; en-Nesâî, *İftitâh*, 33.

¹⁵⁷ el-Buhârî, *Deavât*, 63; en-Nesâî, *İftitâh*, 33; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 14.

¹⁵⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 419.

Huzeyfe'den, Hz. Peygamber'in, önceki ümmetlerden zengin bir kişinin verdiği borçları toplamak için gönderdiği hizmetçilerine "Zengine süre veriniz ve müsamaha gösteriniz"¹⁵⁹ dediği rivayet edilirken, Ebû Hureyre'den O'nun "Fakire müsamaha gösteriniz"¹⁶⁰ dediği rivayet edilmektedir. Keşmîrî'ye göre elfâzı farklı olan bu hadisler, gerçekte tek hadistir ve müsamahaya ihtiyaç duyan zengin değil, fakir olduğu için fakir lafzı tercih edilir, zengin lafzının zikri ise ravilerden birinin tasarrufudur¹⁶¹. Keşmîrî'nin, bu çeşit ihtilafları tercih ile gidermesinden, ona göre hadisin mercûh tarikinin zayıf, râcih tarikinin ise sahih olacağı anlaşılmaktadır.

Keşmîrî'ye göre, ihtilaflı lafızlardan biri tercih edilemeyecek durumda ise,¹⁶² en uygun olanı, ravilerden birinin lafzını alıp ona göre hüküm koymak değil, -ki bu zulüm olur-¹⁶³, aksine o lafızların kadr-ü müştereği/ ifade ettikleri ortak mana ile amel etmektir¹⁶⁴. Mesela, Ebû Hureyre, Abdullah İbn Abbâs, Abdullah İbn Ömer ve Hakîm b. Hizâm'dan rivayet olunup ta Hz. Peygamber'in bir tacirden satmak üzere alınan bir malı, başkalarına satıcıdan kabzedinceye kadar satmaktan nehyettiğini bildiren hadisin lafızları ihtilafıdır. Bu lafızlar "Onu satıcıdan kabzedinceye kadar", "Onu satıcıdan teslim alıncaya kadar", "Onu ölçünceye kadar" ve "Onu satacakları yere nakledinceye kadar"¹⁶⁵ şeklindedir. Keşmîrî'ye göre, bu farklı lafızlarla rivayet olunan hadis, tek/aynı hadistir. Bu hadisin lafızlarından hangisinin Hz. Peygamber'e ait olduğu belirgin değildir. Dolayısıyla bu lafızlardan Mesela,, Şafîiler gibi "nakletme" lafzını almak uygun olmaz. Burada hepsi muhayyer vacib gibi bir şey olarak caiz

¹⁵⁹ el-Buhârî, *Büyü*, 17.

¹⁶⁰ el-Buhârî, *Büyü*, 18.

¹⁶¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 202. Diğer benzer örnek ve değerlendirmeler için bkz., el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 250-251; III, 148; IV, 534.

¹⁶² Keşmîrî bu ifadeyle elfâzı ihtilafı bazı hadislerin, lafızlarından birini diğerine tercih etmenin doğru olmadığına işaret ve lafız ihtilafından dolayı hadis muzdarip olsa bile sübutuna zarar vermediğine işaret etmektedir.

¹⁶³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 291-292.

¹⁶⁴ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 219. Keşmîrî'nin bu görüşünden, onun Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim ed-Dihlevî bu konuda şöyle demiştir: "Bazen hadisin sığası tariklerin farklı olması sebebiyle ihtilafı olur. Bir hadisin lafzında sika raviler ihtilaf etmezlerse bu Hz. Peygamber'in sözüdür. Muhtemel manalara gelecek şekilde ihtilaf ederler ve fıkıh, hıfz ve çoklukta yakın iseler bu hadisle ancak hepsinin müştereken irad ettikleri manayla istidlal mümkün olur". ed-Dihlevî, Şâh Veliyyullah b. Abdirrahîm, *Hüccetü'llahî'l-Bâliğa*, Beyrut 1990, I, 140.

¹⁶⁵ Farklı lafızlarla gelen hadisler için bkz., el-Buhârî, *Büyü*, 49, 55, 72; Müslim, *Büyü*, 34-36; Ebû Dâvûd, *Büyü*, 65; en-Nesâî, *Büyü*, 57; İbn Mâce, *Ticârât*, 38.

olmakla birlikte¹⁶⁶ en uygun olanı bu lafızların ifade ettikleri kadr-ü müşterek/ortak mana ile amel etmektir. Bu ortak mana satıcının malı tahliye etmesidir¹⁶⁷. Anlaşılan o ki Keşmîrî'ye göre, böyle bir lafız ihtilafına sahip olan hadis muzdarib olsa bile, ızdırab onun sübûtuna, bir başka ifadeyle onun aslına zarar verici nitelikte değildir. Raviler hadisi manen rivayet ederken hata etmişler yani manen rivayetin şartlarına riayet ederek hadisi rivayet etmemişlerdir.

Ravi ihtilafı, bir diğer deyişle hadis lafızlarının ihtilafı konusunda alimler üç farklı görüşe sahip olmuşlardır. Bunlar şöyledir:

Birinci görüş: Raviler sika olsa bile aralarındaki ihtilaf, hadisin sıhhatine zarar verir. Ancak ihtilafın kaynağı olan raviden, hadisin ihtilafı şekilde rivayet edildiğine delil bulunursa bu ihtilaf hadisin sıhhatine zarar vermez. Hadisçilerden bir çoğu bu görüştedir.

İkinci görüş: Makbul raviler arasındaki ihtilaf senedde değil, metinde teâruz ve tenâfi oluşturduğunda hadisin sıhhatine zarar verir. Fakihler, usûlcülerin çoğu ve muhaddislerden bazıları bu görüştedir.

Üçüncü görüş: Raviler arasındaki ihtilafın bazıları hadisin sübutuna zarar verir, bazıları ise zarar vermez. Hadisçilerin çoğunluğu bu görüştedir¹⁶⁸. Keşmîrî, ileri sürdüğü görüşleriyle mutedil kabul edilen üçüncü grup alimler içerisinde yer almaktadır.

8. Sahîhayn Hadisleri

Keşmîrî'ye göre, Sahîhayn'daki hadislerden bazıları, ravilerin vehmi sebebiyle zayıftır. Nitekim o, hadisler arasındaki ihtilafı çözüme kavuştururken ravilerin vehm ve hatalarını tesbit etmiş¹⁶⁹ ve aynı zamanda Sahîhayn'da bir çok ravi vehmi

¹⁶⁶ Keşmîrî bu ifadeyle ihtilafın menşeinin Hz. Peygamber olabileceğine işaret etmiş ve bu durumda ihtilafın bu şekilde cem edileceğini de belirtmiştir.

¹⁶⁷ el-Keşmîrî, a.g.e., III, 219.

¹⁶⁸ Bâzmûl, Ahmed Ömer, *el-Mukterib fi Beyâni'l-Muzdarib*, <http://www.Saa'id.net/book/open.php?cat=918.book=713>, s. 55-61.

¹⁶⁹ Meselâ Keşmîrî'ye göre Buhârî'nin Kitâbu't-Teheccüdün 25. babında Câbir'den tahrir ettiği "Sizden biriniz imam hutbe okurken veya hutbe okumak için minbere çıkarken mescide geldiğinde iki rekât namaz kılsın" merfû hadis mualleldir. Çünkü ona göre bu hadis, aslında Buhârî'nin Kitâbu'l-Cumua'nın 32 ve 33. bablarında tahrir etmiş olduğu Süleyk hadisidir. Bu, fiilî bir hadistir. Fakat ravi bu hadisi manen rivayet ederek kavfî hadise çevirmiştir. Buhârî de bu illeti bildiği ve ona işaret etmek için bu kavfî hadisi asıl ilgili olduğu Cumua kitabında değil, daha az ilgisi olan Teheccüd kitabında tahrir etmiştir. el-Keşmîrî, a.g.e., I, 344, 429. Bu konudaki diğer tesbitleri için bkz., el-Keşmîrî, a.g.e., I, 120, 186; II, 86, 141, 336-337; III, 366, 396, 440; IV, 66, 105, 234, 378-379, 381.

bulduğunu ifade etmiştir¹⁷⁰. Ona göre raviler hakkında sika hükmü, evliya olmaları itibar edilerek değil, aksine sadece zahir amelleri itibar edilerek söylenmiş bir sözdür. Dolayısıyla sika ravilerin vehim ve hatalardan beri olduklarını zannetmek yanlıştır, onlar da bazen lafızları tağyir gibi hatalar işlemişler ve bazı ihtilafli meselelerde hakkı gözetmemekle doğru yoldan ayrılmışlardır¹⁷¹.

Keşmîrî'ye göre, Sahîhayn'da ravilerin vehmi sonucu bazı zayıf hadisler bulunmakla beraber, diğer bazı hadislerin yorumlarını bilmeden sadece aralarındaki zahirî ihtilafa bakıp onların da zayıf olduğunu söyleyip onlarla alay etmek, dinin esasını yıkmak anlamına gelir. Şöyle ki Sahîhayn hadisleri, dini anlayıp ona uymak için temel kitaplardır¹⁷². O, Kâdiyânî gibi kişilerin, ravi hatalarından dolayı bazı hadislerin vakıya ters düşmesini delil edinerek, Hz. Peygamber'in bazı vahiy haberlerini karıştırdığını söylemelerini çok yanlış, cahilce ve inkârcı bir tutum olarak görür. Çünkü ona göre bu karıştırma, Hz. Peygamber tarafından değil, raviler tarafından olmuştur. Sika ravilerin hata etmeleri ise normaldir¹⁷³.

Keşmîrî'ye göre, muhaddisler sadece isnadın haline bakıp manayı gözetmedikleri için Sahîhayn ve diğer muteber kitaplarda bazı muallel hadisler¹⁷⁴ tahrir etmişlerdir¹⁷⁵. Yani muhaddisler, isnadı sahih olan bazı hadisleri, metnin manasına bakmadan tashîh etmişlerdir. Hadisleri tashîh ve tad'ifte isnad önemli olmakla beraber, sadece onları itibara alıp başka karinelere bakmamak doğru

¹⁷⁰ Bkz., el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 110.

¹⁷¹ el-Keşmîrî, a.g.e., III, 218; IV, 86, 110.

¹⁷² el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 110.

¹⁷³ el-Keşmîrî, a.g.e., III, 384, IV, 86.

¹⁷⁴ Mesela, Keşmîrî'ye göre Buhârî'nin tahrir ettiği; "Nebî (s.a.v.) tulum ve kırba (da şıra ve sirke yapılmasını) nehyettiğinde O'na: Herkes tulum ve kırba bulamaz ki" denmesi üzerine onların ziftlenmemiş çömlük ve küpleri kullanmalarına müsaade etti" hadisi muharref bir hadistir. Cirâr lafzı, Eskiye lafzıyla değiştirilmiştir. Şöyle ki Hz. Peygamber, tulumları değil, küpleri kullanmayı önce nehyetti sonra onları kullanmaya ruhsat verdi. Buhârî, bu hadisi sadece senedine bakarak tashîh etmiştir. el-Buhârî, *Eşribe*, 8; el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 347. Keşmîrî'ye göre Tirmizî'nin Muğire b. Şu'be'den tahrir ettiği: "Rasûlüllah (sa.v.) abdest aldı ve çoraplar ve nalinler üzerine mesh yaptı" hadisinde ravi vehm etmiştir, dolayısıyla bu hadis mualleldir. Şöyle ki bu vakia yetmiş tarikten rivayet edilmiş ve hiç kimse O'nun çoraplar ve nalinler üzerine mesh ettiğini zikretmemiştir. Tirmizî bu hadisi sadece isnadına bakarak tashîh etmiştir. et-Tirmizî, *Tahâret*, 74; el-Keşmîrî, a.g.e., I, 167-168, 269.

¹⁷⁵ el-Keşmîrî, a.g.e., I, 269; IV, 437. Keşmîrî'nin bu ifadesinden ona göre büyük muhaddislerin bütün hadislerde aynı tutumu sergiledikleri anlamı çıkarılmamalıdır. Aksine o, muhaddislerin bazı hadisleri metinlerine bakmadan tashîh ettiklerini veya baksa bile dikkatlerinden kaçtığını kasdetmiştir ki bu da normal bir durumdur.

değildir, aksine zararı bile olmuştur¹⁷⁶. Sika ravilerin hata etmeleri dolayısıyla dine ve Sahihayn'daki hadislerin tamamına olan güven ortadan kalkmaz. Çünkü Allah, her asırda hadislerin tariklerini toplayıp isnadlarına bakan ve onlardaki illetleri araştırıp ortaya çıkaran alimler yaratmıştır¹⁷⁷.

Keşmîrî, muhaddisleri bazen eleştirdiği gibi fakihleri de eleştirir. Nitekim o şöyle der: "Onlardan biri mezhebinin görüşüne uygun zayıf bir hadis gördüğünde, onun için bir kaide koyar ve ondaki zayıflığın tariklerinin teaddüdü ile kalktığını söyler. Mezhebine muhalefet eden sahih bir hadis gördüğü zaman ise yine bir kaide koyar ve onun şâzz olduğunu söyler. Ben tecrübe ettim ki, onlar hadisleri tashîh ve tad'îf hususunda muradlarına göre kaideler koyuyorlar"¹⁷⁸.

Keşmîrî'ye göre Sahihayn'da zayıf hadis bulunmasına rağmen mevzû hadis bulunmamaktadır. O, Buhârî'de bulunup ta bazı alimler tarafından mevzû olduğu iddia edilen hadislerin sahih olduğunu belirtmekte ve iddia sahiplerini eleştirmektedir¹⁷⁹.

9. Hadisleri Anlama Yöntemleri

Hadislerin nasıl anlaşılacağı ve yorumlanacağı hususunda müstakil olarak yapılmış çalışmalar mevcuttur¹⁸⁰. Bu hususta en iyi bilgi kaynaklarımızdan bir kısmı da geçmişte ve günümüzde telif edilmiş olan bazı hadis şerhleridir. İşte Buhârî şârihi olan Keşmîrî de telif ettiği şerhinde bu hususta bazı açıklamalarda bulunmuştur. Bunlardan önemli gördüğümüz bir kaçını zikrederim:

1- Ravi lafızlarına bağlanmayıp, vakıyı/olayı göz önünde bulundurmak gerekir. Mesela, Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen: "*Nebî (s.a.v.) gece ve gündüzün bir vaktinde hanımlarını dolaşır*"¹⁸¹ hadisinin lafızları, Hz. Peygamber'in adet olarak her zaman böyle davrandığını bildirmektedir. Halbuki bu, veda haccında sadece bir kere olmuş vakıyadır. Dolayısıyla ravi lafızlarına aşırı bir şekilde bağlanarak değil, vakıya

¹⁷⁶ el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 140.

¹⁷⁷ el-Keşmîrî, a.g.e., III, 384.

¹⁷⁸ el-Keşmîrî, a.g.e., II, 348.

¹⁷⁹ Birkaç hadis ve izahı için bkz., el-Buhârî, *Enbiyâ*, 1; *Menâkıbu'l-Ensâr*, 27; *Enbiyâ*, 1; Müslim, *Radâ*, 61; *Cennet*, 28. el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 16-17, 18, 76.

¹⁸⁰ Meselâ bu hususta Yusuf el-Kardavî "Sünneti Anlamada Yöntem", Mehmet Görmez "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu" adlı eserlerini telif etmişlerdir.

¹⁸¹ el-Buhârî, *Ğusl*, 12.

bakarak hadisten Hz. Peygamber'in bir vakitte bütün hanımlarını dolaşması olayının bir kere olduğunu anlamak gerekir¹⁸².

2- Büyük imamların görüşlerine ve fukahânın sözlerine bakılmalıdır. Çünkü bazı hadislerin muradı ve kapsadığı ihtimaller, onların görüşlerine müracaat edilmeden sadece Arap dili tahlilleriyle karara bağlanamaz. Fıkıh, özü itibariyle hadise muhtaçtır, hadis ise amel etmek için fıkha muhtaçtır. Hayız konusundaki hadislerin anlaşılması ancak bu yolla mümkün olabilir¹⁸³.

3- Sahâbe ve Tabiûn'un teâmülüne/nasıl amel ettiklerine bakmak gerekir. Hz. Peygamber'in takrîri bazen davranışa, bazen de ondaki samimi niyete olmuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in takrîrinin, davranışın bizzat kendisine mi? yoksa o davranışta güdülen niyete mi? olduğu bilinmediği sürece, bir davranış sırf takrîrle sünnet olmaz. Çünkü bazen bir fiil, tercih edilen olmamasına rağmen kendisinde güdülen niyet sebebiyle övülür. Eğer bu hususta selevin teâmülü bize nakledilirse, o zaman takrîrin davranışa olduğunu anlarız. Mesela, bir seriyyede kıldırıldığı namazlarda ihlâs sûresini okuyan kişi Hz. Peygamber'e şikâyet edilince niçin böyle hareket ettiğini soruşturup ta onun: "Onda Allah'ın sıfatı var ve ben onu seviyorum" dediğini haber alan Hz. Peygamber: "Allah'ın onu sevdiğini ona haber verin"¹⁸⁴ buyurmuştur. Hz. Peygamber, burada onun fiilini değil, o fiildeki niyetini beğenmiştir. Şöyle ki, Sahâbe bu hadisten her rekâtta ihlas suresinin okunacağı sonucunu çıkarmamış ve onlardan hiç biri böyle amel etmemiştir. Bunu, onun hakkında bir müjde anlamışlardır. Eğer bunu bir mesele hakkında açıklama yani davranışın takrîri olarak anlasaydılar her biri onunla amel ederdi¹⁸⁵.

Keşmîrî'ye göre, ihtilafı olan hadislerden senedi daha kuvvetli olanı değil, selevin hangisiyle amel ettiğini araştırıp onu tercih etmek daha iyidir. Şöyle ki isnad sadece dinden olmayan şeylerin dine girmesine engel olarak dini koruyan vasıta olmasına rağmen, onun kuvvetli oluşuyla gururlanıp teâmülden yüz çevirmek sebebiyle çok zarar meydana gelmiştir¹⁸⁶. Bu durum muhaddislerin başına gelmiştir. Şöyle ki onlar, sadece isnadın haline bakmış teâmülü gözardı etmişlerdir. Nitekim

¹⁸² el-Keşmîrî, a.g.e., I, 355. Benzer açıklamalar için bkz., el-Keşmîrî, a.g.e., I, 356.

¹⁸³ el-Keşmîrî, a.g.e., I, 229, 369.

¹⁸⁴ el-Buhârî, *Tevhîd*, 1; en-Nesâî, *İftitâh*, 69.

¹⁸⁵ el-Keşmîrî, a.g.e., II, 212. Benzer değerlendirmeler için bkz., el-Keşmîrî, a.g.e., II, 326; IV, 152;

¹⁸⁶ el-Keşmîrî, a.g.e., II, 268, 284.

çoğu kez hadisler, kendi prensiplerine göre sahih olmuş, ancak sonradan onunla amel edilmediğini görünce şaşırılmışlardır. Nitekim Tirmizî, amel edilmeye uygun iki hadis tahrir etmiş sonra: “Bununla kimse amel etmedi” demiştir. Bu hadislerin isnadları sahih olduğu halde, onun da belirttiği gibi kimse amel etmemiştir. Yine muhaddisler, bazen bir hadis, kendi aralarında bilinen ve kendisiyle amel edilen bir hadis olmasına rağmen, onu isnadına bakarak tad’if ederler ve dolayısıyla bundan zarar görürler. Dolayısıyla isnadla beraber teâmülü de gözetmek gerekir¹⁸⁷.

Keşmîrî’ye göre raviler, ifadelerinde dikkatli olmamışlardır. Dolayısıyla bazı hadislerden neyin kastedildiğini anlamak için selef yani sahâbe ve tabiûn’un amel biçimine bakmak gereklidir. Mesela, “Her birimiz omuzunu arkadaşının omuzuna, ayağını da onun ayağına yapıştırırdı”¹⁸⁸hadisinden kastedilen, gerçekten omuzları ve ayakları yapıştırmak değil, aksine safları düzgün yapmak ve arada boşluk bırakmamaktır. Çünkü sahâbe ve tabiûnun cemaatle ve tek tek namaz kılarak ayaklarını ayırdıklarına dair bir rivayet yoktur¹⁸⁹.

4- Kur’ân-ı Kerîm ve lafzen rivayet edildiği her belli olan hadisler hariç, diğer hadislerin lafızlarına aşırı bağlılık gösterilmemeli ve böylece hüküm verilmemelidir¹⁹⁰.

10. Sünniyet ve Fedâilin Sübûtu

Keşmîrî’ye göre, bir şeyin sünnet oluşu ancak Hz. Peygamber’in o şeyi emretmesi veya kendisinin onu sürekli yapmasıyla sabit olur¹⁹¹. Mesela,, ona göre zikir ve duaları sessiz yapmak asıldır. Hz. Peygamber onları bazı fayda ve sebeplerden dolayı açıkça yapmıştır. Ancak bununla, zikir ve duaları cehrî yapmanın sünnet olduğu söylenemez. Eğer Hz. Peygamber’in onları çoğunlukla cehrî yaptığı sabit olursa, onun sünnet olduğu sabit olur. Hz. Peygamber’in her ikisini de yapmış olması, ikisinin de dinî bir kolaylık olarak yapılacağını gösterir. Yoksa Mesela, imam fatihayı okuduktan sonra cehrî olarak amin diyen Sünnete uymuş, gizli diyen ise Sünnete muhalefet etmiştir denemez¹⁹².

Keşmîrî’ye göre, fedâil ve reğâibe, Hz. Peygamber’in işlemiş olduğu amellerin yanı sıra O’nun kavli hadisleriyle öyle olduğunu bildirdiği ameller de dahildir. Fedâil

¹⁸⁷ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 236-237.

¹⁸⁸ el-Buhârî, *Ezân*, 76.

¹⁸⁹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 236-237.

¹⁹⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 392, 455-456.

¹⁹¹ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 291, 294, 315, 364.

¹⁹² el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 315.

grubundan olan amellerin çoğunu, Hz. Peygamber kavî hadisleriyle bildirdiği halde kendisi yapmamıştır. Çünkü her fazileti, herkesin yapması gerekmez. Her bir fazilet için farklı kişiler vardır. Nitekim Hz. Peygamber, Mesela, kendisine bir vazife olmaması için bazen kuşluk namazını kılmadığı halde ümmetinin onunla amel etmesi ve böylece sevabını elde etmesi için kavî olarak onun faziletini belirtmiştir. Yine ezân amellerin en faziletlilerinden olmakla beraber, Hz. Peygamber'in okuyup okumadığı tartışmalıdır. Dolayısıyla faziletlerin, sadece Hz. Peygamber'in yaptığı fiillerde olduğunu zannetmek yanlıştır¹⁹³.

Sonuç

Hadis alimlerinin hadis değerlendirmelerinde farklı sonuçlara varmalarına sebep olan etkenlerden biri, belki de en önemlisi takip edilen metodoloji farklılığı olmuştur. İşte çağdaş hadis alimlerinden biri olan Keşmîrî, genel kabul gören usûlü benimsemesine rağmen telif ettiği Buhârî şerhinde, hadis ilminin bazı meseleleri hakkında orjinal sayılabilecek yeni yaklaşımlar sergilemiştir. Onun düşünceleri bizlere hadis değerlendirmelerinde ufuk açacak niteliktedir.

Keşmîrî, hadis ilmi meseleleri hakkında ileri sürdüğü görüşleriyle hadisleri müdafaa etmiş ve onların doğru anlaşılmasına çaba göstermiştir. Bununla birlikte o, aşırı savunmacı bir karakter sergilememiştir. Şöyle ki, Sahîhayn'da mevzû hadis bulunmadığını ve onlara güvenilmesini telkin etmekle beraber, onlarda ravi vehim ve hatalarından dolayı bazı zayıf hadislerin bulunduğunu tesbit ettiği gibi, bunu açıkça ifade de etmiştir. Muhaddislerin bazı hadisleri, zayıf oldukları halde sadece senedlerine bakmak suretiyle tashîh ettiklerini, bazı fakihlerin ise mezheplerinin görüşüne uyan hadisleri zayıf oldukları halde tashîh ve uymayanları ise sahih olduğu halde tad'îf ettiklerini ifade ederek onların da zaman zaman hata ettiklerine dikkat çekmiştir. Böylece o, günümüz alimlerine hadis değerlendirmelerinde mutedil olma yolunu göstermiştir.

Keşmîrî, haber-i vâhid, mütevatir hadis, manen rivayet, cerh-ta'dil konularındaki görüşleri bu hususlardaki tartışmalara ışık tutabilecek niteliktedir. O, hadisler arasındaki ihtilaf sebepleri hakkındaki görüşleriyle, hadisleri tashîh ve tad'îfte günümüz alimlerine yol gösterici orta yolda bir metodoloji sunmuştur. Nitekim o, ravilerden kaynaklanan her ihtilafın hadisin sıhhatine zarar vermeyeceğine ve bazı

---

¹⁹³ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 173; II, 431.

ihtilafların ise ravilerin vehminin sonucu olması sebebiyle hadisin zayıf olmasına sebep olacağına vurguda bulunmuştur. O, bu görüşleriyle aşırı savunmacı ve reddedici anlayışlardan uzaklaşarak hadis ve sünnete gerçek değer ve önemin verilmesine katkıda bulunmuştur. O'nun hadisleri anlama hususunda ileri sürdüğü yöntemler, günümüzde hadisleri yeniden anlama çabalarına katkıda bulunacak nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.